

A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai

Tudásunk azokról az épületekről, amelyeket a magyar királyság legrégebb korszakában vallási közösségek befogadására emeltek, amint a cím már jelzi, hiányos. A létesítmények terjedelméről, elrendezéséről, az ott élők lakóépületeiről tárgyi ismereteink úgyszólván nincsenek. Olyan templom, amely nagyobb részét mindmáig megmaradt eredeti alakjában, a korszak második feléből is alig van. A liturgikus szokásokról, berendezésekről legfeljebb szórványos adatok tanúskodnak. Ami elpusztult, vagy talán mostanában megy veszendőbe, az nem hozható vissza. Tudásunk egyelőre mégis gyarapítható valamelyest. Egyrészt mindazzal, ami még falakban, földben, gyűjteményekben lappang. Másrészt ismereteink elmélyítésével: a maradványok és összefüggéseik átgondoltabb tanulmányozásával.

A Szent Benedek Regulája szerint működő – egyszerűbben, becézve: bencés – kolostorok a szóban forgó történelmi keretek között bizonyára a vallásos együttélést szolgáló létesítmények nagy többségét tették ki. De nem voltak egyedüliek. A korszak második felében feltűnedeztek újfajta szerzetesi (ciszterci, premontrei), valamint lovagrendi telepek, és mindvégig szerepet kaptak a klerikusok testületei, mai szóval társaskáptalanok, továbbá – mindezen latin intézmények mellett – a görög (bazilita, azaz vazulrendi) kolostorok.

A különbségek az írott adatokban csak itt-ott fejeződnek ki. A szervezeti jelleg meghatározása csak a sokféleség előálltával, a 13. században vált gyakoribbá. A 12. század újfajta létesítményeire nézve a – többnyire nem egykorú – rendi források nyújtják a legbiztosabb adatokat.¹ De a későbbi viszonyok visszavetítése félrevezethet, mert 1200 körül és után gyakran adtak át leromlott régi intézményeket új használóknak, főleg cisztercieknek.² A régebbi típusú intézmények fajtáira megjelöléseik alig utalnak: a néhány használatos kifejezés – főleg a monostor (*monasterium*) – bármelyiket jelentheti. Többet mond a lakók és előljárójuk megjelölése: a társaskáptalanok kanonokaikkal, prépostjukkal a legtöbb szerzetesi intézménytől különböznek.³ De a bencés és a bazilita kolostorok között még ilyen alapon sem

¹ A ciszterciekre és a premontreikre nézve jó adattárat közölt *Hervay 1984*, illetve *Oszvald 1957*, 231–254. A lovagrendekről nincs teljes áttekintés. Csak a johannitákról készült alapos feldolgozás – *Reiszig 1925–1928* –, amely valamelyest a templáriusok adatait is tartalmazza.

² A ciszterciek legjobban kimutatható 12. századi szerzeménye Pásztó (1190–1191): *Hervay 1984*, 127. Pilisre nézve ld. 11. jegyzet. Régebbi kolostor vált cisztercivé Pornón (1219–1234), Ábrahám (1270–1272), apácák esetében Pozsonyban (1255), Veszprémvölgyben (1240): *Hervay 1984*, 47–48, 154, 157, 193. Ideiglenesen volt ciszterci egy Keresztelő Szent Jánosnak szentelt kelet-magyarországi kolostor (1250 körül) és talán Vértesszentkereszt (1214–1240): *Hervay 1984*, 41, 120–122. Voltak sikertelen átszervezési kísérletek is (Telki 1226, Tihany 1271–1274, Kapornak 1277–1282, Szenttrinitás 1303): *Hervay 1984*, 41–42, 121. Az ercsi bencés kolostort előbb a karthauziaknak adták (1238), tőlük került a ciszterciekhez (1253 előtt): *Hervay 1984*, 98–99. Olykor premontreiek is játszhattak hasonló szerepet. Jelenlétük kimutatható Almásmonostoron, és feltehetően bencés kolostort vettek át Bozók (Oszvald 1957, 239–240). Bényre nézve ld. 12. jegyzet. De voltak másféle esetek is. Egy elhagyott szigeti monostort a veszprémi egyházmegyében az 1210-es években a német lovagrend szerzett meg (*MonVesp* I. 38–39). A bencések bánmonostori házáat 1198 körül előbb a hebrónvölgyi Szent Ábrahám frátereknek utalták ki, majd kanonoki intézménnyé alakították (*Fejér* II. 336–338). Ugyanakkor néhány kolostort a bencések is szereztek – a görögöktől, mint Visegrádon 1221-ben. Ld. **Történelmi katalógus**.

³ A magyar-lengyel krónika szerzője monostornak vette – ellentétben a megbízhatóbb forrásokkal – Szent István király 12 kanonok által szolgált római alapítványát (*SRH* II. 296, 312, 386, 396, 419). A nagyobbik Gellért-legenda monostornak mondja a székesegyház gyanánt, kanonoki szolgálatra épített csanádi Szent György-templomot (*SRH* II. 493–494, 496). A Szent László-legendában monostor a király temetkezőhelye, vagyis a váradi székesegyház (*SRH* II. 526). A Képes Krónika szerint is *in monasterio suo* temették el, és *proposuit constituere monasterium* – csak a pirosbetűs címbe olvasható *De constructione Varadiensis ecclesie* (*SRH* I. 416, 420). Hasonló a helyzet Álmos herceg dömösi alapítványa esetében (*SRH* I. 427, 430–431), a Szent Istvánnak tulajdonított óbudait pedig *cenobium*nak mondja a szöveg (*SRH* I. 317). Pedig mindkét helyen kanonoki testület működött, élén préposttal, ahogy ezt Óbuda esetében a Képes Krónika pirosbetűs címe (*De*

lehet különbséget tenni: a középkori latin szóhasználatban ezek egyaránt apátságok.⁴ Sőt egyes forrásokból akár vegyesen lakott kolostorokra is lehetne következtetni – a görög elem mindenesetre csak Konstantinápoly latinositása után kezdhetett kiszorulni.⁵ Szent Benedek korai magyarországi követőinek kolostoraira ilyenformán a legbiztosabban a latin szerzetesi jelleg világos kifejeződése utalhat.

Építészetiileg a régiebb típusú intézmények eltéréseinek kifejeződésével még kevésbé lehet számolni. A dömösi prépostsági templom kriptás szentélymegoldásának legjobb párhuzamai bencés – igaz, nem hazai – építmények.⁶ A kriptá önmagában véve felfogható latin – nyugati – vonásnak, de nem pusztán megléte, hanem csak elrendezése révén.⁷ A templomalaprajz viszont nem döntő a latin-görög kérdés megoldásában. Szekszárdon, ahol 1074-ben latin apát volt, centrális elrendezésű templom állt, melynek feltárása Bizáncnál is keletibb – Kaukázus-vidéki – kapcsolatok feltételezésére adott alkalmat.⁸ Az 1221-ig görög kormányzatú visegrádi kolostor ásatási alaprajza (**1. kép**), amelyen a feltárt gótikus templom északi oldalán apszidiális végződésű mellékhajóféle jelenik meg – a dombói viszonyokra emlékeztetve (ld. **Dombó**) –, inkább hosszházas, mint centrális elrendezést sejtet.⁹

Az emléktárgyakban mindezek folytán jó néhány fontos mű akad, amelynek hovatarozása bizonytalan. Feldebrő adatai például nem bencés alapítvány létének is megfelelhetnek.¹⁰ Pilis ciszterci kolostorának régészeti tényekből ismeretes az előzménye, de

---

edificacione templi... pro canonicis: SRH I. 316 és a két legrégebbi fennmaradt oklevél (*Gárdonyi 1936, 3,5*), Dömösre nézve pedig az alapítólevél (1138: *MES I. 88–97*) világosan jelzi. A szerzetesség körében csak a premonstreieknél van szó kanonokokról, prépostról – de az előjáró néha itt is apát (v.ö. *Oszwald 1957, 232–235*). Ezért kétes kezdeti hovatarozású Bozók, ahol adat van korai apátokról (*Codex diplomaticus Slovaciae I. 77; v.ö. 2. jegyzet*). Itt az alapítólevélben *monasterium, ecclesia* és *cenobium* mintegy szinonimákként változnak egymással (1135: *Codex diplomaticus Slovaciae I. 71–72*). Ugyanakkor a tihanyi alapítólevélben (1055) *monasterium* egyáltalán nincs, de sok az *ecclesia*, és ezen kívül csak egy *cenobium* és egy-két *domus Dei* tűnik föl – noha a szerzetesi közösség megnevezése kifejezetten említetik (*monachorum gregem ibidem aggregavimus; ld. DHA 149–151*).

⁴ III. Honorius pápa oklevelében (1218) apátja van a jeruzsálemi Szent Theodosius kolostornak – Béla király adományából a szávaszentdemeteri görög szerzetesház birtokosának –, amely *secundum Deum et sancti Basilii regulam* működik (*Theiner I. 9–11; v.ö. Györffy 1952, 344*). Ugyanez a pápa 1221-ben apátságként mondta a visegrádi görög kolostort: ld. **Történeti katalógus**. A Gellért-legenda szerint Ajtony *construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Iohannis Baptiste, constituens in eadem abbatem cum monachis Grecis*, akiket aztán Csanád áttelepített Oroszlámosra (*SRH II. 489–490, 492–493*). Az adatok mögött olykor még apácák is rejtőzhetnek: a Duna-szigeti Szent Pantaleon egyháznak 1238-ban apátját említik, 1329-ben pedig Pentelemonostora birtokról azt mondják, hogy ott egykor *Beginae sive moniales Grecales* laktak (*Moravcsik 1938, 419*).

⁵ III. Honorius pápa azzal a feltétellel járult hozzá latin szerzetesek betelepítéséhez a visegrádi kolostorba, hogy az ott lévő görögök élethossziglan illő ellátásban fognak részesülni: v.ö. **Történeti katalógus**. Cerbanus, aki 1140 körül Pásztón fellelt görög kéziratból fordította latinra Szent Maximos művét, az általa archimandritának titulált Dávid pannonhalmi apáttól elbocsátva (*licentiatu*s) érkezett oda – ami mindenképpen a görög és a latin kolostori kultúra összefüggésére vall. Ld. ehhez *Kapitányffy 1996, 357–368; Terebessy 1944, 8; Valter 1982, 167; v.ö. 2. jegyzet* is. Imre király uralkodása vége felé arra kérte III. Ince pápát, hogy országának elhanyagolt görög kolostorai számára Róma közvetlen fennhatósága alá tartozó külön püspökséget létesítsen, vagy állítson élükre latin előjárókat (*abbates aut prepositi Latini*). A kivizsgálást elrendelő pápai oklevél (*MonVesp I. 12*) 1204. április 16-án kelt, négy nappal azután, hogy a keresztetek benyomultak Konstantinápolyba (ehhez ld. *Lexikon des Mittelalters V. 1512*).

⁶ *Gerevich L. 1985, 387, 390–392; Dömös; 393, 395–396; Prága, Szent György-templom, valamint Teplice*. Mindkettő apácák számára épült – az említett formában Dömös után: ld. *Romanik in Böhmen, 68–71, 78–79; 7–10, 17. kép*.

⁷ Erről összefoglalóan: *Lexikon des Mittelalters V. 1554–1556*.

⁸ *Abbas... nomine Willermus Latinus* – mondja a Képes Krónika (*SRH I. 381; a keltezéshez ld. 388 is*). A keleti párhuzamok: *Kozák K. 1974, 344, számozatlan táblák*. Vázlatosabban: *Kozák K. 1985, 137*.

⁹ V.ö. **Történeti katalógus; MMT 5. II. 454–455**.

¹⁰ 1219-ben monostor, 1221-ben egyház jobbágyáról van szó, a pápai tizedjegyzékben (1332–37) már csak a Szent Kereszt egyház papja szerepel (*Györffy III. 77–78*).

ennek bencés voltára csak modern történetírói állítás utal, amelynek forrása ismeretlen.¹¹ Harinán, ahol a kezdetek bizonyára 12. századiak, legfeljebb a német falunév (*Mönchsdorf*) érthető szerzetesi jelenlétre vonatkozó utalásnak.¹² Több joggal lehet Boldván bencés kolostorra gondolni, de az idevágó adatok tanúsága sem támadhatatlan.¹³ Olyan helyek esetében, mint Ákos, Bát- és Ellésmonostor, Pusztaszer legfeljebb jámbor feltételezés gyanánt lehet bencés jelenlétre gondolni.¹⁴

A bencés tényező maradéktalan különválasztására tehát építészeti vonatkozásban nincs mód: akár tekintetbe vesszük a bizonytalan hovatarozású emlékeket, akár nem, nagy valószínűséggel az egykorú viszonyokat részben hibásan tükröző képhez jutunk. Kétségtelenül bízhatunk abban, hogy a „maradék” viszont tartalmazza a maguk korában legjelentősebb kolostorok emlékanyagát, de ennek megítélését is nagy hiányok, időrendi és rekonstrukciós problémák nehezítik. Így a bencések céljaira létesített építmények szerepét és jellemzőit csak igen korlátozott érvénnyel lehet felmutatni.

A Gellért-legenda szerint a csanádi püspökség első tíz papját királyi rendeletre négy kolostor, Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél, valamint Pannonhalma adta, két-két, illetve négy szerzetes személyében.¹⁵ Ezek bencések voltak, amit a főbb történeti körülményeken kívül Zalavárnak az 1340-es években 1019-re bizonyára krónikaszőveg felhasználásával szerkesztett „alapítólevelében” latinnak mondott, Péter nevű apátja, a többinek pedig a nyugati szerzetes hagyományból eredő titulusa – Szent Benedek, Szent Mór, Szent Márton – is mutat.¹⁶ A bencésekhez fűződő Szent István-kori építőtevékenység lényeges része bizonyára e négy kolostor létrehozása volt. Számunkra hozzáférhető maradékaikból azonban elszomorítóan kevés bizonyosság hámozható ki.

¹¹ Gerevich L. 1984, 3–4, 23: 6. jegyzet, 1, 3–17. kép. A ciszterci kolostor előzményének bizonyos falmaradványai a kerengő és a déli szárny területén előkerültek, megerősítve a jelentős számú 11. századi kőfaragvány tanúságát. A bencésekre vonatkozó megjegyzés az anyaapátság, Acey 1886-ban megjelent monográfiájában szerepel, melynek készülésekor Pilisről még semmilyen régészeti adat nem volt publikus. A határozott elutasítás tehát (*Hervay 1984*, 147) nem magától értetődően indokolt.

¹² Harina 1380–90 tájáig püspöki birtok volt. Az innen származtatott kőfaragványok (állatalakos kockaoszlopfej, indadiszes töredék: **Történeti katalógus** 44–45. kép) minden bizonnyal 12. századiak. V.ö. mindehhez *Entz 1954*, 26–27. Másik, még homályosabb helyneves példa Kisbény-Apáti, ahol 1962–63-ban 18 m hosszú hajójú, nagy apszisú templom falainak nyoma és 11. századi kőfaragvány került elő. Ld. *Habovštiak* közléseit (1966, 16–17; 9–10. kép; 1985, 155 – alaprajz –, 157, 191, 256: itt a lelőhely az elpusztult Leánd községgel azonosítva). A templom a szokásos falusi egyházaknál jóval nagyobb. A helynév apátsági birtokra is utalhat, mint Tihany elpusztult faluja esetében (*MRT* 2. 195). Kérdés, hogy viszonylik mindez Bény premontrei monostorához, amely 1234-ben nem került be a rendi jegyzékbe, noha temploma akkor már bizonyára állt (v.ö. *Oszvald 1957*, 240).

¹³ *Györffy* I. 760. A Pozsonyi Évkönyvek adata (1203. *Monasterium Johannis b. comburitur iuxta Boldvam situm*) Jászó premontrei monostorára is vonatkozhatna (v.ö. *Oszvald 1957*, 243), annál is inkább, mert az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében Boldván János evangélistának szentelt templom szerepel. Csak a Pozsonyi Évkönyveket magába foglaló Pray-kódex (**IV.16**) határozott bencés vonatkozásai indokolhatják, hogy az 1203-as adatot mégis Boldvára értsük.

¹⁴ 1342-ben Mihály fia Nagy Ákos birtokrészeiből, amelyek között szerepel a Szolnok megyei *Akusmonustura*, leánygyedert adott ki, *ecclesiarum in ipsis possessionibus sub quibuslibet honoribus fundatarum* kapcsolódó kegyúri jogával együtt (*Zichy* II. 14–16). Ákos monostoráról ez a fő adat. A többi esetben nagyjából hasonló a helyzet: ld. *Györffy* I. 709–710, 895, 904–905. Arra nézve, hogy a –monostor utótagú helynevekhez milyen különféle egyházi intézmények kapcsolódhattak, talán elegendő Pentelemonostor görög apácáira (ld. 4. jegyzet) és a Körös-menti Dienesmonostor prépostságára (*MES* I. 160–161 – 1199 –: *patronatus... monasterij... Dyenus comitis / eiusdem loci prepositi*; v.ö. még *Márki 1892*, 227, 442) hivatkozni.

¹⁵ *SRH* II. 493.

¹⁶ A zalavári oklevél forrásértékére nézve v.ö. *Tóth S. 1990*, 148, 155: 7. jegyzet; *DHA* 90–91. A szövegben uo.: *ubi ordinavimus abbatem Latinum, nomine Petrum*. Szent Adorján nikomédiai mártírt, akivel a magyar apátság védőszentje pecsétkép alapján azonosítható, a keleti egyházban is tisztelték. *Tóth E. 1999*, 12. E titulus 9. századi előzménye fűződhetett más szenthez is: „A mosaburgi mártírt azonban azonosítani nem lehet.” (uo.) Következésképp lehetőségeket kizárni sem (v.ö. *Tóth S. 1990*, 148, 154: 4. jegyzet). A másik három védőszent kultusza temetésük helyéről, Montecassino, St. Maurice-d’Agaune, Tours apátságából terjedt el. Összefoglalóan: *LCI* V. 353; VII. 572, 610.

Az első helyre, Géza fejedelem korára visszanyúló kezdeteivel, Pannonhalma kívánczik. Csak nemrég vált világossá, hogy a fennálló templomban a 13. század előtti időkből jelentékeny maradványok őrződtek meg, de nincs biztos támpont arra nézve, hogy ezeket az első építkezéshez vagy az 1137-es felszenteléssel lezárt másodikhoz helyes-e kapcsolni, vagy ha mindkettőhöz, milyen megoszlásban. Az elrendezésben is sok minden kétséges, értelmezési kérdések és hiányok miatt. Biztos csak az (v.ö. **Pannonhalma, 2. kép**), hogy létezett nyugati apszis, amelynek kriptáját a 13. században feltöltötték; jórészt máig állnak a mellékhajófalak, nyílásmaradványokkal és – legalábbis felezőjük táján – külső-belső falpillérek töredékeivel; a nyugati részen, az apszis előtt, a hosszházhoz képest módosult a felépítmény; a mellékszentélyek – bár, ha igaz, nem egyvonalban – egyenesen zárultak, mint a későbbiek, de szűkebbek voltak ezeknél, és az északi a főoltár terétől tömör fallal határolódott el. E részekből az ismeretlen főszentélyzáródás nélkül is mintegy 35 méternyi hosszúság adódik.¹⁷

A megkoronázott István korában létesült három apátság korai épületeiről még ennyi bizonyosságunk sincs. Bakonybélben középkori falmaradványok felkutatására eddig talán kísérlet se történt. Pécsváradon lezajlott a kolostori térség feltárása, de a korai időszakra nézve kevés megbízható új eredménnyel. Zalavárott, ellenkezőleg, bőven teremtek az utóbbi évtizedekben a kezdetekkel kapcsolatos régészeti újdonságok, de ezek nagyrészt a kérdésesnél korábbi korszakra vonatkoznak. A 11–12. századi apátsági templomnak megfelelő helyszíni maradványokat egyik helyen sem ismerünk. Pannonhalmával szemben többlet, hogy mindkét helyről ismeretesek 1100 tájánál nem későbbi alakos és díszítményes kőfaragványok, de ezek között sincs olyan, amely biztosan az alapító korára lenne tehető.

Pécsváradon az apátsági templom gótikus formájában a későközépkori eredetű vár közepén állt: szerepét világosan jelzi, hogy dél felé (mélyebb szinten) hasonló korúnak vélhető kolostor csatlakozott hozzá (v.ö. **Pécsvárad, 12. kép**). A 11–12. századi maradványok a vár északi szélén állnak. Fő részük, az „altemplom” (**Pécsvárad, 1–6. kép**), jelenlegi, alacsony boltozatú alakjában átépített állapotú. Eredeti formáját a feltárási adatokból nemigen lehet megbízhatóan kikövetkeztetni. Bizonyosra vehető, hogy nagy apszisa eredetileg teljes szélességében megnyílt a téglalap alaprajzú belső felé, amivel ennek háromhajós elrendezése nehezen lenne összeegyeztethető. A bejárati fal eredetisége kétségbe vonható, de a feltáráskor északi vége a nyugat felé csatlakozó hosszfal maradékával kötésben látszott lenni (**2. kép**), amiből nem annyira utólagos szűkítésre, mint inkább korai előcsarnokfélére lehet következtetni. Furcsa lenne, ha a gazdag apátság első templomát ebben a csekély méretű építményben kellene látnunk. Inkább arról a Szent Péternek szentelt és a monostorral összefüggő királyi kápolnáról lehet itt szó, amely az első adományok között szerepel a 13. század elején régibb források felhasználásával szerkesztett alapítólevélben. Így az épület kezdeti állapotának még a bencés eredete is kétséges.¹⁸

¹⁷ V.ö. **Pannonhalma**. 1000 körülnek Takács Imre – a későbbi keltezés lehetőségét is fenntartva – az összes 13. század előtti maradványt, László Csaba csak a nyugati apszist tartja. Az ő álláspontját feltehetően befolyásolta az a terrazzomaradvány, amelyet metszete szerint az északi fal alapozási árka a mellékszentélyben átvágott (v.ö. *László 1996*, 148–150: 8. kép). A mellékszentély-záradékok eltérő helyzetéhez ld. *uo.* 153. Az, hogy ez az eredmény a feltárt falak összefüggéseinek milyen látható jelein alapszik, a közleményből nem tűnik ki. Nem kielégítően dokumentált az északi mellékszentély déli oldalán feltárt felmenő falmaradvány kiterjedése sem; ld. *László 1996*, 10, 12. kép; *László 1995*, 17. kép. A mellékhajófalak falpillérei az utóbbin jelölt vonalban jól kimutathatók, de ettől keletre csak egyetlen bekötésnyom formájában. A nyugatabbra észlelhető rendellenességek nem okvetlenül utalnak kereszthajóra, és az északnyugati részen előkerült íves falmaradvány sem bizonyosan toronyból való. Ezekhez v.ö. *Takács 1996a*, 176–185, 233: 73. jegyzet.

¹⁸ V.ö. **Pécsvárad**. Összesített alaprajz: *Gállos – Kozák 1989*, hátsó borító...*temporalium sustentatione copiarum superhabundans...* – mondja Szent István nagyobbik legendája a pécsvárad kolostorról (*SRH* II. 383). Az alapítólevélhez és a kápolnához ld. *DHA* 67–72, 76. (*Duas preterea capellas regias, capellam videlicet Beati Petri, monasterio connexam, ... contulimus... monasterio*). A fennmaradt apszisos építmény nagyságrendileg talán a Kisbény-Apáti lelőhelyen feltárt templommaradvánnyal állítható párhuzamba (ld. 12. jegyzet).

A zalavári apátsági templomra nézve a fő forrás továbbra is Giulio Turco 1569-ben készült alaprajza (**Zalavár, 1. kép**). Ezt régészeti lelettel egyeztetve most már talán sikerült jól meghatározni a templom helyzetét (**Zalavár, 2. kép**), amiből kitűnik, hogy számottevő maradványok nemigen létezhetnek már. A bányagödörre alakult templomhely az északnyugati részére esik annak a nagyobb térségnek, amelyet feltehetően a 13. században kőfallal vettek körül. A Turco által látott vár e térségnek a nyugati felében helyezkedett el. A rajzon a templom nagy apszisú, háromhajós eredetűnek vélhető építmény, amelynek hossza a lépték alapján közel 30 méterre tehető. Bár a forma a 11. századhoz illő, a keletkezés és az építéstörténet vitatható, annál is inkább, mert a 19. században jóval kisebb apszist észleltek a helyszínen.¹⁹

Zalavárott emellett további nagyobb templomok is álltak, amelyeknek 11. századi szerepe nem világos. Ha a legutóbb feltárt, kevéssel északabbra fekvő, jóval nagyobb szentélykörüljárós templomról (**Szőke B. M.: Mosaburg/Zalavár, 1–2. kép**) el is hihető, hogy a 11. században már nem állt, a távolibb, háromhajós, háromapszisos – kívül egyenes záródású –, de csak 20 méter körüli hosszúságú récéskúti bazilikánál (**Szőke B. M.: Mosaburg/Zalavár, 7–8. kép**) a szakrális funkció bizonyára fennmaradt a későközépkorig, hiszen az ásatási alaprajzon a főszentélyhez jól felismerhető gótikus kápolnahajó illeszkedik. E templom 1000 utáni történetét nehéz lenne függetleníteni a szentistváni fundációtól, amelynek menetében a később szerkesztett két „alapítólevél” akár áthelyezésre is utalhat.²⁰

Időrendileg a zalavári maradványok esetében a 9. és a 11. század megkülönböztetése jelenti a fő nehézséget. Elképzelhető, hogy a 11. századi apátság a 9. századi Mária-templom helyén létesült, így indokoltnak tűnik ennek nyomát keresni az ismert formákban – amelyek közül mint ilyen elsősorban az említett kisebb apszis jöhetne számításba.²¹ Récéskúton, ellenkezőleg, inkább az a kérdés, hogy a 9. századi elrendezés miben változott a 11. századi átépítés következtében, amelyre meglehetősen világos régészeti körülmények utalnak.²²

A dilemma még sarkítottabb a márvány faragványok, vagyis főleg a feliratos küszöbök (**Zalavár, 4. kép**) vonatkozásában. Az ezt díszítő szalagfonat-alakzat egységeinek utánezatai

¹⁹ V.ö. **Zalavár**. A „*passus*” ölnyi (6 láb) nagyságának számítás, ahogy erre 16. század közepi magyar források utalnak (*Bogdán 1978*, 80, 82), és ahogy ez Turco keszthelyi rajzáról le is olvasható (v.ö. *Tóth S. 1990*, 156: 12. jegyzet). A Zalavárra vonatkozó korábbi számítások eszerint korrigálандók – de 30 méteres templomhossz csupán mint a lehetőségek felső határa jöhet számításba. A méretekhez és a kisebb apszishoz v.ö. *Tóth S. 1990*, 150, 156, 159: 14–15, 48. jegyzet.

²⁰ A szentélykörüljárós templomhoz ld. **Zalavár; Szőke B. M.: Mosaburg / Zalavár a Karoling korban**. A récéskúti bazilika szakrális funkcióját Szőke Béla már a 11. századra nézve sem ismeri el: ld. uo. 52. jegyzet és *Szőke 1998*, 306: 175. jegyzet. Nem vette azonban figyelembe „Tóth S. 1990 157, 21–22. megszívlelendő jegyzeteit”, ahol a kápolnán kívül a mellékoltárok késői megújításáról is szó esik. E körülmény folytán szükségképpen felvetődik a kérdés, hogy a récéskúti bazilika milyen szerepet játszott a Szent Adorján titulus 11. századi megújításában, még akkor is, ha az ezzel kapcsolatos korábbi álláspontok (v.ö. *Tóth S. 1990*, 150–151) részben korrigálандók. Egyrészt: az az állítás, hogy ez lett volna a 9. századi Szent Adorján-templom, nem tartható. Másrészt: nem indokolt az 1019-ben felszentelt templom szerepére következtetni abból, hogy megjelölése a Pozsonyi Évkönyvekben *ecclesia* (ld. *Györffy 1977*, 325), mivel a szóhasználat következetessége e szűkszavú forrásnak különösen a korai részében nem megítélhető, másutt pedig nem kimutatható (v.ö. 3. jegyzet).

²¹ V.ö. 19. jegyzet. Már csak azért sem ajánlatos a turcói formában a Mária-templom karoling alakjának nyomait keresni, ahogy erre Szőke Béla hajlani látszik (*Szőke 1998*, 294: 95. jegyzet; **Mosaburg / Zalavár a Karoling korban**, 32. jegyzet). A kis apszis rajzolatának értelmezésére természetesen számos más lehetőség is nyitva áll.

²² V.ö. 20. jegyzet és *Tóth S. 1990*, 149. A „megszívlelendő” jegyzetek egyike (21) e témának szentelődött. Az ott említett dolgok közül a legfontosabb talán a kőpadló, amely továbbra is állványnak tekintendő és 1000 tájára keletező cölöpkonstrukciótól elválaszthatatlan „R” réteg nyomait fedte. A cölöpnymokból „profán épület kiegészítő tartószerkezetét” kreálni (*Szőke 1998*, 294: 95. jegyzet) ugyanolyan erővel lehet, mint kő-fa templomot. Szőke Béla hajlamosnak látszik utólagosnak elfogadni a pillérek keletkezését (*Szőke 1998*, 306: 176. jegyzet; **Mosaburg / Zalavár a Karoling korban**, 53. jegyzet), pedig ebből következően a külső és belső falpillérek is utólagosnak kellene vélnie, mivel ezeknek egyhajós, boltozatlan építményben nem lenne értelmük.

négyszögletes téglákra karcolva előkerültek a szentélykörüljárás templom feltárása során (I.6). Ez a feltárás márvány rácsstöredékeket is eredményezett (I.4). Így a keltezés tekintetében jogosnak tűnhet Bogyay Tamás véleményét elfogadni, aki a díszítés 9. századi párhuzamaiból és a felirat későbbi karakteréből adódó ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a követ – különös szerkezeti elképzelésre valló megjegyzésekkel – eredeti szerepében kapuszárkőnek, másodlagos, szövegfordító állapotában pedig szemöldökkőnek minősítette.²³ Ám a fonatdísz 11. századi keltezésének lehetősége továbbra is fennáll: ha lehetett abban a korban antik díszítményt másolni Dombón (v.ö. **Dombó, 10–11. kép**), akkor lehetett 9. századit is Zalavárott. Kizárni ezt az esélyt talán csak akkor lehetne, ha egyetlen zalavári márvány díszítményt se kelteznénk a 11. századra. Itt azonban egyelőre nem tartunk.

Kapcsolatokat firtatni a vázolt kört illetően csak Pannonhalma esetében érdemes, de az időrendi kételyeket ezzel sem lehet megszüntetni. A hiányosan ismert 1200 előtti elrendezés itthon tökéletesen magában áll – még részleteihez se könnyű párhuzamokat találni. A mellékszentélyek egyenes zárása háromhajós, egyapszisos templomok oldalsó végződéséhez nemigen hasonlítható, mivel a tömör fal a középső tér felé efféle példákban nem mutatható ki.²⁴ Külső és belső falpillérekkel – sűrűbben – tagolt mellékhajófalak Récéskúton és az 1091-ben alapított somogyvári apátság templomán (**Somogyvár, 1. kép**) egyaránt megjelennek.²⁵ Nyugati apszis nagyobb méretű építményen csak Pusztaszerről ismeretes még – kripta nélkül – (**Szermonostora, 1. kép**), ahol a kezdeti kis templom terének második bővítéséhez tartozott.²⁶ A kriptás nyugati apszis nyilvánvalóan külföldről, bizonyára német térségből ered, ahol már a Karoling időkben jelentős szerepet játszott. A pannonthalmihoz a leghasonlóbbnak látszó preromán példák az ezredforduló táján uralkodói pártfogással épült templomokon (Memleben, Helmarshausen) tűnnek föl.²⁷ De ez is csak akkor lenne a

²³ Bogyay 1992a, 172–173. „Valószínű, hogy eredetileg egy kapu kívülről nézve jobb oldali 'félfája' volt, a szalagfonat alatti csiszolt sávhöz illeszkedhetett az ajtószárny.” – írta Bogyay. Kifelé nyílt volna? Vagy a szalagfonat nem fordult kifelé? „A szemöldökkőként történt felhasználás nyilván másodlagos volt, mert a márványgerendát két végén alátámasztva el kellett takarni a minta két végét.” – olvassuk. Eszerint lapjával feküdt volna – a legkevésbé terhelhető helyzetben. Állítva viszont a felirat került volna a két szélén takarásba – és ráadásul fordított helyzetbe –, ha a kő szemöldökgerenda lett volna. De nem volt az. A helyes megfejtést Entz Géza tette közzé: *Entz 1964*, 35–36. De ő is templomajtóra gondolt, pedig a szárkővek elhelyezése így is aggályos lenne. A kő tehát feltehetően korláttal körülvett belső körzet bejáratához tartozott (v.ö. *Tóth S. 1990*, 150).

²⁴ Mindössze két olyan korai példa említhető, amely a szélességi arányok tekintetében (ld. **Pannonhalma**) megfelelne: a gyulaféhvári első székesegyház és a szabolcsi templom (*Tóth S. 2000a*, 128–129). Gyulaféhvárott még a mellékszentélyek belső alakja is kétséges. A szabolcsi templomban, amely hasonló típusú lehetett a Turcótól ismert zalavárihoz (*Tóth S. 1990*, 156: 16. jegyzet), de nagyságrendileg inkább a pécsváradai „altemplom”-hoz, és pedig – szűkített apszisnyílásával – annak átalakított formájához illik, lapos lizéna fordul az elpusztult pillérsor irányába. Ide sorolható a Zalavárhoz közelebb, némileg eltérő arányú, kis ecsérpusztai templom is (v.ö. *Tóth S. 1998a*, 67: 12. jegyzet). A pannonthalmi alaprajz közelebb állhatott ahhoz a típushoz, amelynek a főszentélye is egyenes zárású. Ez fölmerül Németországban az ezredforduló előtt (*Vorromanische Kirchenbauten* I/2. 257–258; I/3. 315–317: Petersberg b. Fulda, Solnhofen, mindkettő széles kriptával), Itáliában pedig – bizonyára ciszterci hatásra – a 12. században (Valvisciolo, ld. *Wagner-Rieger 1957*, 76–81).

²⁵ Récéskúton a falpillérek befelé laposabbak, Somogyvárott mindkét irányban nagyjából egyformák. A pannonthalmi megoldás az egyetlen feltárt belső pilléralapból ítélve (*László 1995*, 17. kép; *László 1996*, 155–156; *Takács 1996a*, 176–177, 223: 65, 70. jegyzet) az utóbbihoz állhatott közelebb.

²⁶ *Trogmayer 2000*, 89–90. Kelteztve a 11. század végére, 11–12. század fordulójára: *uo.* 99. V.ö.

Szermonostora. A váci apszis esetében (v.ö. **Pannonhalma**) a helyzet régészeti zavaros.

²⁷ Az első oszlopos nyugati kripta Németországban, amelyről (írott forrásból) tudni lehet, Fuldában épült a 810-es évek végén (*Vorromanische Kirchenbauten* I/1. 85–86; II. 132–133). Memlebenhez és Helmarshausenhez ld. *Vorromanische Kirchenbauten*, II. 273–274; I/3. 411–412. V.ö. még *Untermann 2000*, 758–760; *Fried 2000*, 761–763. Memlebenben a nyugati kripta nem épült ki. Nyugati toronypár egyik helyen sem mutatkozik, Helmarshausenben kereszthajó sem volt. Itt III. Ottó, Memlebenben II. Ottó és Theophanu korához fűződik a felvirágzás. II. Henrik az 1010-es években mindkét kolostoron túladott.

pannonhalmi részlet korai keltezésének szilárd támpontjául felfogható, ha a német román emlékanyag – jóval körülményesebb – átvizsgálása nem hozna jobb eredményt.

A négy kolostor maradványai alapján nyilvánvalóan nem lehet Szent István korának bencés építészetéről reális képet alkotni. Jellemzésül érdemes mégis két dolgot kiemelni. Az egyik: Pannonhalmán kívül a szóban forgó kolostorok nem mutatják a nyomát semmilyen jelentékeny 1000 körüli vagy későbbi építészeti megoldásnak. A másik: mindazok a szakrális építmények, amelyek e körrel kapcsolatban mai ismereteink szerint számításba vehetők, hosszahajós elrendezésűek.

A következő, 1070 tájáig számítható emberöltőnyi időszak emlékanyaga más jellegű. E korból két királyi és egy főúri alapítású kolostor – Tihany és Szekszárd, illetve Zselicszentjakab – maradványai vehetők számításba. Szekszárdnak a latin apátja, a másik kettőnek a titulusa már mutatja, hogy nyugati típusú intézményekről van szó, noha Tihany esetében a védőszent – Ányos – megválasztását I. András király orosz házasságából adódó dinasztikus kapcsolat is befolyásolhatta.²⁸ A töredékek, amelyek közt először szerepelnek az alapítási korhoz meglehetősen biztonságosan kapcsolható kőfaragványok, nem egyfélék: Tihanyban csak a főszentély alatti kripta ismeretes, de egészében, a másik két esetben a teljes templomfelületre kiterjedő falmaradványok, de igen hiányosan. E két esetben a feltárt falrészek gondosan kidolgozott, középpontos elrendezésről tanúskodnak, és a hozzájuk rendelhető kőfaragványok is igényes építészeti megoldásokra vallanak. Tihanyban a téglalap alaprajzú, háromhajós kripta (**Tihany, 2–3. kép**) igen egyszerűen formált, de a falsík előtt álló oszlophoz tartozó fejezet (**V.1**) különleges építészeti megoldásokat nem nélkülöző templombelsőre vall. A méretek különbözőek: a hossz Zselicszentjakabon 20, Szekszárdon 30 méter alatt marad, Tihanyban ennél jóval több is lehetett.²⁹

Egymással a három templom maradványai csak hellyel-közzel mutatnak összefüggést. A középpontos megoldásokhoz kripta nem tartozik. De a két centrális elrendezés sem egyforma típusú: a szekszárdi (**Szekszárd, 3–4. kép**) a hossz tengely valamelyes hangsúlya ellenére négyfelé egyformán kezelt keresztszáraival és saroktéri apszidioljaival, továbbá hatalmas pilléreivel pontszerű és nagyvonalú, a zselicszentjakabi (**Zselicszentjakab, 3. kép**) narthex-féléjével és apszisával, valamint leválasztott saroktereivel és különféle oszlopaival megnyúlt és elaprózott. Oszlop Szekszárdon nem mutatkozik, de volt, és az altemplomban van is Tihanyban – ahol a lapos, párkányszerű fejezetidom viszont merő ellentéte a klasszikus arányú zselicszentjakabinak. Az itteni vállkőidom (**V.3**) – ilyen Tihanyban nincs – ugyancsak klasszikusabb, volutás megjelenésével tér el a szekszárditól (**V.2**). A szekszárdi vállövön ott van a tihanyi oszlopfő palmettafüzéses motívuma, teljesebb alakban, de elütő stílusban. A tihanyi fejezet oldalsó palmettasora inkább a zselicszentjakabi vállkődísszel állítható párhuzamba, de ez nem mutat olyan antikos levélfélékre emlékeztető vonásokat, mint az. A mindkét helyen és az említett szekszárdi díszben is feltűnő gumós tő úgyszólván az egyetlen részlet, amely a háromféle díszítésmódot összefűzi.³⁰

²⁸ Szekszárdhoz v.ö. 8. jegyzet. A titulusokhoz v.ö. **Történeti katalógus**. Figyelemre méltó, hogy a zselici alapító oldalági leszármazottainak tekinthető személyek másfél évszázaddal utóbb Lébényben újra Szent Jakab tiszteletére alapítottak monostort. V.ö. *Karácsonyi* 547; *Kumorovitz* 1964, 50. A két kolostor kegyurasága 1257-ben egy kézben volt: v.ö. *Kumorovitz* 1964, 59; *Győrffy* IV. 156. Id. Szent Jakab apostolhoz és Szent Ányos orléans-i püspökhöz – másokról itt nemigen lehet szó – ld. vázlatosan: *LCI* V. 166; VII. 23–25. Szent Ányoshoz ld. még *Lexikon des Mittelalters* I. 644. I. Henrik francia király felesége 1050 körül ugyanúgy Bölcs Jaroszláv kijevi fejedelem lánya volt, mint I. András magyar királyé: *Lexikon des Mittelalters* I. 602, 656; *Wertner* 1892, 117. Henrik apja, Róbert király építtette újjá Szent Ányos orléans-i templomát, amelyet 1029-ben szenteltek föl. Ld. *Defarges – Berland – Jean-Narmy – Reurux – Surchamp – un moine de Fleury* 1966, 28–29.

²⁹ Turco rajzának léptéke alapján (v.ö. 19. jegyzet) a tihanyi épület akkori teljes hossza – amiből a kivehető szentélyrész nagyságának hozzávetőleg megfelel a fennálló altemplomának – mintegy 45 méterre tehető, ami durván közelíti a templom mai kiterjedését.

³⁰ V.ö. **Tihany, Szekszárd, Zselicszentjakab; V.1–3.**

E laza összefüggések eltérő, de érintkező irányzatokra vallanak. A három építkezést, amely 1060 körül részben egymással párhuzamosan is folyhatott, nyilván három alkalmmilag megszervezett, önálló irányítású mestercsoport – műhely – hajtotta végre. De az ornamentikában mutatkozó motívikus hasonlóságok, illetve szűk körre vagy talán csak két-három helyre korlátozott részletegyezések, amilyenek Szekszárd és Zselicszentjakab viszonyában megfigyelhetők, és aligha magyarázhatók személyes kapcsolatok feltételezése nélkül, arra vallanak, hogy e mestercsoportok nem egymástól teljesen elszigetelten működtek.³¹

Előzményül itthon építészetileg a tihanyi kripta – a fennálló pannonhalminak a korai stílusú párja – esetében a veszprémi székesegyház megfelelő részének maradéka, Szekszárd vonatkozásában pedig a bizonytalan rendeltetésű, de biztosan egyező nagyságú négyzetre szerkesztett alaprajzú feldebrői templom kínálkozik (**3. kép**).³² Zselicszentjakab építészeti megoldásának nincs számításba vehető hazai előzménye. A szekszárdi megoldástól a feldebrői egyszerűbb körvonalán kívül soktagú, elaprózott támaszrendszerében különbözik – ebben hasonlóan, mint a zselicszentjakabi –, de elüt altemplomával is. Ez a tihanyihoz legfeljebb a boltozattal egybefüggni látszó falpilléreiben hasonlít, de ezek is más arányúak, mint a dunántúli apátságban. Ugyancsak pusztán építéstechnikai vonatkozású hasonlóság mutatkozik a tihanyi oszlopok és a feldebrői templom négykaréjos pillérei között: e dobokból összerótt támaszok törzse az alsó köelemben durván kidolgozott, négyszögű talpból nő ki, és fent – ha többé-kevésbé finomabban alakítva is – a fejezettel egybefaragva végződik.³³

Az ornamentika e kapcsolatokat lényegében megerősíti, és továbbiakra is rámutat. A tihanyi oszlopfő díszítése veszprémi előzményekből magyarázódhat, a szekszárdi kétsoros fríz palmettáinak ujjazási módja pedig feldebrői töredékről ismert, amelynek másik megmaradt részlete zselicszentjakabi gumós tövű palmettákra emlékeztet. E feldebrői vállkötőredék mindkét ornamentális párhuzamának hordozójától eltérő típusa a visegrádi bazilita kolostorban játszott szerepet, és az onnan ismert példányok szokatlan ujjazási módjának hatása az iménti zselicszentjakabi palmetták szomszédságában mutatkozik. Tihany füzérdíszre Feldebrőre csak halványan emlékeztet palmettaformájával, de szorosabban összefügg – tekintettel a veszprémi kötődésre is – Pilisszentkereszt faragványaiával, amelyek nem csupán eltűnt épületük státusa, hanem keltezésük szempontjából is kérdésesek. 1060 tájánál inkább valamivel későbbi, mint korábbi keltezésükre vall mindenesetre az, hogy az egyik palmettás fríz-töredéken az a fajta aláfűrésos formálásmód tűnik fel, amely körfonatos fejeztdísszel került Szekszárdra (**Szekszárd, 5. kép**), és máshol nálunk nem ismeretes.³⁴

³¹ Az alapítólevelek dátumai (1055, 1061: ld. **Történeti katalógus**) az építkezések kezdetét és végét csak igen hozzávetőlegesen jelezhetik. Szekszárd esetében feltételezhető, hogy Béla már mint herceg megkezdte az apátság megszervezését. Zselicszentjakab alapítója a monostor létesítését mint lezárt cselekményt adja elő (*monasterium ... construxi*: ld. **Zselicszentjakab** 10. jegyzet), de a felszentelésre vonatkozó krónikás adat – évszám nélkül – Salamon királyságára (1063-tól) utal. A szekszárdi vállkővön a kétsoros palmettafríz két részlete mutat kifejezetten Zselicszentjakab felé: a pántolt indavégződés a jobb szélen, valamint néhány alsó palmetta rövid, háromosztatú töve (v.ö. **V.2**). Ehhez hasonló forma Székesfehérvárott is feltűnik. a bazilikából eredő közöletlen töredéken, amelynek illeszkedő darabját Entz Géza tárgyalta (*Entz 1959b*, 30–31).

³² V.ö. **Tihany**; *Tóth S. 1998a*, 52–54. Az alaprajzi összefüggés módja csak megerősíti, hogy Feldebrő temploma nemigen választható el Aba Sámuel korától. A tihanyi és a pannonhalmi altemplom viszonyához ld. *Tóth S. 1998a*, 50, – hozzáteendő, hogy mindkét téglalap alaprajzú térben három oszloppár van.

³³ A feldebrői pillértövek megoldása a közölt képeken nem vehető ki. Az egyik elbontott pillér talpát még a középkorban oltármenzává alakították. Az újabb beépítésben fellelt kő jelenleg e másodlagos szerepére utaló helyzetben látható az altemplomhoz kapcsolódó sírkamrában, ld. képen *Kovalovszki 1987*; **Történeti katalógus** 39. kép. A pillérfőkhöz ld. *Tóth S. 1977*, 5–6. kép. V.ö. *Tóth S. 1998a*, 50–52, 67: 8. jegyzet is.

³⁴ V.ö. **V.1–3**. Pilishez v.ö. 11. jegyzet. A Veszprém – Tihany – Pilis vonulattal kapcsolatban megemlítendő a kétsoros palmettafríz hordozó sződi lelet is (*Entz 1959b*, 27–33), amelynek származási helyeül a váci székesegyházon kívül a mogyoródi kolostor is számításba jöhet: v.ö. *Pannonia regia*, 61: 10. jegyzet. A Szekszárdon és Pilisen feltűnő aláfűrésos formakezelés, amely kifejezetten díszítő részletek (palmettaujjak,

A hazai előzmények feltárásának lehetőségei itt már korlátozottan mutatkoznak. A körfonatos fejezetdíz, csakúgy, mint a szekszárdi és zselicszentjakabi ornamentika nagyobb része, nem fűzhető az említett párhuzamokhoz. A még megemlíthető itthoni összefüggések egy része előre mutathat, hiányuk külföldi eredetet jelezhet.

A külföldi építészeti kapcsolatokra nézve tanácsos itt egy-két utalással beérni. A tihanyi kriptá – a veszprémmel együtt – kétségtelenül nyugati típusú, bár tényleges – talán délnémet – mintáit nemigen lehet megjelölni.³⁵ A centrális megoldások esetében a helyzet bonyolultabb. Az efféle alakzatokat eleve a kereszténység keleti térségeiből szokás származtatni, noha helyel-közzel nyugaton is előfordulnak. A megkülönböztetés szempontjából a szerkesztésmód alapvonásai és a részletek egyaránt fontos szerepet kaphatnak. Feldebrő esetében már bebizonyosodott, hogy a nyugati – részben itáliai – párhuzamok tekintetbe vétele nélkül nem lehet a formaalakulást helyesen magyarázni.³⁶ A szerkesztésmód és a részletek megoldása Szekszárd és Zselicszentjakab esetében sem a keleti térségekben szokásos vonásokat mutatja. Különösen a szekszárdi sarokmezők apszidioljai hatnának furcsán a bizánci vagy a Kaukázus-vidéki építészetben. Csaknem pontosan ismétlődik viszont a szekszárdi körvonal – igaz, jóval kisebb méretben – egy Piacenza környéki várkápolna belsejében (Paderna; **4. kép**), és a Po vidékének más pontján Zselicszentjakabra (**5. kép**) emlékeztető részlet is lehetséges: váltakozva éles és domború tagokkal bordázott felületű, csavart oszloppár (S. Benedetto al Polirone; **6. kép**).³⁷

Az ornamentika terén a bel- és külföldi összefüggések sokkal szövevényesebbek, és messze túlterjednek a bencés viszonyok körén. Például elég itt a zselicszentjakabi csavart oszloptöredékhez fűzhető fejezetcsomók körüli kapcsolatokra hivatkozni. A darab arányai kétlevélsoros díszre vallanak. Ebből azonban csak két levél tenyérnyi részlete maradt meg értékelhetően, lent, egymás mellett (**7. kép**). A balra eső levél feltehetően, a másik láthatóan gerinctagos volt, oldalvást az hajlatosan egybekapcsolt, ez egymástól elkülönülő tuskés elemeket mutat.³⁸

Itthon mintegy féltucatnyi kétlevélsoros fejezetdíz fűzhető ezekhez a formákhoz. Köztük egy-egy korai darab, Feldebrőn és Veszprémben (**8–9. kép**), szinte iskolapéldája az antik – korinthuszi – mintához ragaszkodó, illetve attól eltávolodó felfogásnak. Az elemek a gerinctaghoz ott hajlatosan egybekapcsolva, itt – a felső levélsor egyes részein (**10. kép**), ahol megkettőződnek – külön-külön illeszkednek.³⁹ Egy újabb lelet a pécsi székesegyház mellől, amely felépítésében, részleteiben a feldebrői fejezethez áll közelebb, tokszerű levéltövei révén zselicszentjakabi vállkődíszrel is rokonítható, és a volutaszárak helyén szekszárdi féloszlopfőre (**11. kép**) emlékeztető, kalászos tagolású palmaágot mutat. A szekszárdi fejezet díszé más zselicszentjakabi vállkőére (**12. kép**) emlékeztető vonalvezetésű.⁴⁰ A kétlevélsoros fejezetdíz egy-egy esztergomi és Mohácson lelt példányán az említett háromtól eltérő alakban jelennek meg hajlatosan összekapcsolt, illetve egyenként illeszkedő elemekkel

---

keresztzárak) végződéseinél mutatkozik, megkülönböztetendő másféle, gyakoribb, főleg fejezeteken előforduló áttört faragásoktól.

³⁵ Alaprajzi párhuzam gyanánt említhető a svájci Muri Habsburg alapítású, 1064-ben felszentelt bencés templomának tagoltabb, finomabb részletekkel alakított kriptája. *Gantner 1936*, 133–135, 138; v.ö. *Lexikon des Mittelalters* VI. 943.

³⁶ A kriptá mindenképpen nyugati eredetű; ld. *Levárdy 1976*, 149–150; további nyugati párhuzamok: *Tóth S. 1977*, 35–37.

³⁷ *Segagni Malacort 1981*, 5–20; *Quintavalle 1991*, 97–98, 102–103. A padernai Mária-kápolnát 1043-ban kelt oklevél már említi. Az oszlopok, amelyeknek fejezeteit reneszánsz stílusban átalakították, szintén Mária-kápolnához tartoznak. Ez hosszahajós, clunyi típusú, és a 11. század végére keltezhető (ld. *Quintavalle 1991*, 114 is). S. Benedetto a maga vidékén az ezredforduló tájától kezdve egyfajta bencés fellegrvár lehetett (v.ö. *Quintavalle 1991*, 84, 86).

³⁸ V.ö. **Zselicszentjakab**.

³⁹ *Pannonia regia*, 56–57 (I. 7–8. kép); v.ö. **Zselicszentjakab**.

⁴⁰ *Bischofsburg zu Pécs*, 35; v.ö. **Szekszárd; Zselicszentjakab; V.3.**

kidolgozott, gerinctagos levelek. Az utóbbin, amelynek soktűskéjű elemei a megfelelő zselicszentjakabi részlet legközelebbi rokonai, a kompozíció is módosul: a két sor levelei nem változó, hanem egybeeső tengelyállásúak.⁴¹ A pécsváradi domborműtöredéken (V.4) ábrázolt fejezet efféle kompozíciókra utal – de hajlatosan egybekapcsolt levélelemekkel. Végül egy töredék a székesfehérvári bazilikából, ahol a kompozíció klasszikus, csak néhány részletével kapcsolódik ide.⁴²

Külföldön rengeteg hasonló levéldísz található, de a teljes hosszában különváló gerinctaggal kezelt formák már nem olyan gyakoriak. Két nagyobb felsőadriai – részben dalmáciai – anyaggyűjtés példái közül csak néhány – többnyire itáliai – tartozik ide. És ezek közül is csak az aquileiai mutat szoros összefüggést – kompozíciójában is – egy hazával, nevezetesen az esztergomival.⁴³ Ugyanakkor a gerinctagos levélforma hajlatosan kapcsolt elemekkel messze keleten, Jeruzsálemben is fellelhető (13. kép).⁴⁴

E ponton célszerű tárgyalásba vonni a következő, 1100 tájáig számítható időszak emlékeit. Négy kolostor – Garamszentbenedek és Somogyvár, Sárvár és Dombó – templommaradványai tartoznak ide. Mindegyik közös alapvonalra szerkesztett három apszissal záruló alakzat, Dombón kripta is mutatkozik a főszentély alatt. A két előbbi kolostor királyi alapítású, a két utóbbi ismeretlen eredetű. Azokat oklevelekkel, ezeket kőfaragványokkal lehet keltezni. A két királyi alapítvány bencés mivolta felől nem hagy kétséget titulusuk, amihez Somogyvár esetében még a függés is járul a patrónus – Szent Egyed, azaz St. Gilles – sírját gondozó dél-francia kolostortól.⁴⁵ Sárvármonostor, mivel a 13–14. századból adatolt Szent Péter titulusa és apátja, szintén okkal tekinthető kezdettől bencés intézménynek.⁴⁶ Dombó esetében hasonló visszavetítés nem lenne helyes, mert felmerült, hogy a kolostort eleinte görögök lakták, ami a Szent György-titulussal össze is férne, az ikonlelethez (III.33–38) pedig kifejezetten illene.⁴⁷ De más korai tényezők mégis a bencések

⁴¹ Marosi 1984, 28–29. kép; *Pannonia regia*, 78–79 (I-21.). V.ö. **Zselicszentjakab**; V.11.

⁴² *Pannonia regia*, 87–88 (I-26.).

⁴³ Buchwald 1967, 186–187, 203. 20, 22–24, 41–42. kép (Sveti Lovreč, Padova, Velence); Takács M. 2000, 532–534, 539 (Sv. Lovreč, Zára, Aquileia). Az isztriai Sveti Lovreč esetében a két hivatkozás ugyanazt a darabot jelenti. Az elemek mindegyik esetben hajlatosan egybekapcsoltak. A Zárát képviselő két példa (Sv. Marija Velika) a szokásosnál közelebb látszik állni későantik mintákhoz. A rabi székesegyház oszlopfőin, amelyekre Takács az esztergomit visszavezeti – az aquileiai rokonságot csak melleleg említve – (v.ö. uo. 530–531, 549), nincs gerinctag. Rejtély, hogy mi sugallhatta Takács végkövetkeztetését, amellyel – saját gondolatát attól származtatva, aki itt ír – a veszprémi oszlopfőt igyekszik „időrendileg (és ennek következtében a műhely szempontjából is)” elkülöníteni a palmettás fríztöredékektől (uo. 551). Eltekintve attól, hogy ezek a veszprémi emlékek egymással stilisztikailag világosan összefüggnek (v.ö. *Pannonia regia*, 57), Tihanyban a palmettafríz és – ha kitekert alakban is – a gerinctagos levéltípus egyazon kövön (V.1) szerepel.

⁴⁴ Lelőhely 2000 augusztusában: Tower of David – Museum of History of Jerusalem, udvar. A fejezet magassága mintegy 70–80 cm. A fénykép és az adatok közléséért Takács Imrét illeti köszönet.

⁴⁵ Somogyvárt László király az alapítási cselekménnyel a St.-Gilles-i kolostor birtokába adta. Az apátság a 13. század elején Róma szemében az egyedüli latin kolostornak számított Magyarországon, és még 1240 körül is megjegyezte Albericus ciszterci szerzetes krónikájában, hogy oda csak franciákat szoktak fölvenni. Figyelemre méltó, hogy a másfél évtizeddel Somogyvár előtt alapított garamszentbenedeki apátság alatti település 1209-ben már említett temploma, amelynek leszármazottja ma is áll, szintén Szent Egyednek volt szentelve. Mindehhez ld. **Történeti katalógus**. Megjegyzendő még, hogy Szent Egyed tisztelete a lengyel uralkodóházban már valamivel Somogyvár alapítása előtt kimutatatható: v.ö. *Lexikon des Mittelalters* I. 176. Ld. még e szenthez LCI V. 51–52. A Garam-menti apátság Pécsvárad után a második volt nálunk, amelyet a rendalapító tiszteletére létesítettek. A másik két kolostor keltezéséhez ld. **Sárvármonostor**, **Dombó**.

⁴⁶ *Magyar 1984b*, 154; v.ö. **Történeti katalógus**.

⁴⁷ Ld. **Stanojev: Bronzikonok**, továbbá: *Stanojev 2000*, 393 (az ott hivatkozott helyen – *Moravcsik 1970*, 116 – Dombórol nincs szó). Nagy Sándor, aki a crkvínai lelőhelyen vélt ősláv előzményt felfedezhetőnek, a gradinai monostortemplom bencés eredetét illetően bizonytalanul nyilatkozott (*Nagy S. 1987*, 17, 21; Crkvínához v.ö. **Dombó**). Ugyanő az ikonleletet – nem alaptalanul – Mánuel császár szerémségi behatolásával hozta összefüggésbe (1164: uo. 23). Szent György kultuszához ld. LCI VI. 365–366, 373–375.

mellett szólnak: a kriptás szentély (**Dombó, 1, 5. kép**) lombard típusú,⁴⁸ és egy kőtöredéken a 12. századnál aligha fiatalabb latin verses sírfeliratféle tűnik fel (**14. kép**).⁴⁹

A maradványok és bemutatásaik igen különfélék. Garamszentbenedek korai templomából a 19. században talán csak alapfalakat tártak föl, az erről készült rajzokon (**Takács I.: Garamszentbenedek, 2–3. kép**) mindenesetre a leletet a kiegészítéstől nem lehet elválasztani. A másik három templommaradványt az utóbbi évtizedekben tárták fel, de Somogyvár esetében elfogadható záróközlemény nem született. Az eddig közölt alaprajzokon a részletek változékonyak. Pedig itt maradt aránylag a legtöbb (**15. kép**): a határfalak zöméből felmenő részek is állnak, a déli oldalon az első hazai bélietes kapuzatmaradvánnyal (**16. kép**). Dombón csak kevés felmenő fal maradt, Sárváron pedig semmi, és itt még az alapozások – hiányos – állagának meghatározása is gondot okozott. Bár nyilván csupa háromhajós templomról van szó, a főhajófalak támaszainak helyzete csak Dombón és Somogyvárott egyértelmű, alakja pedig legfeljebb az utóbbi esetben. A Garamszentbenedekről kinyomtatott rajzon (**Takács I.: Garamszentbenedek, 2. kép**) megjelenő pillérek legalábbis kétes hitelűek, Sárvármonostoron pedig semmi jele a támaszok létezésének. Van viszont jele építéstörténeti nehézségeknek itt, Somogyvárott és Dombón egyaránt.⁵⁰

Formailag a négy templommaradék szintén nem egyező mindenben. A somogyvári (**Somogyvár, 1. kép; Papp Sz.: Bencés reform, 14, 17. kép**) jóval nagyobb a többinél: 55 méter fölötti hosszával alighanem az ország legnagyobb bencés temploma volt. Garamszentbenedeken és Dombón a hossz 35 méter körüli, Sárvármonostoron inkább valamivel kevesebb lehetett.⁵¹ Nyugaton Somogyvárott hatalmas toronypár rajzolódik ki, előcsarnokot fogva közre, a mellékhajók felé zártan. Tornyot jelöl az északnyugati részen a kinyomtatott garamszentbenedeki alaprajz és a dombói is (**Dombó, 1. kép**) – itt ennek délnyugati párjából egykorú részlet nemigen maradt –, Sárvármonostoron (**Sárvármonostor, 1. kép**) ilyesmi nem mutatkozott.⁵² Az utóbbi elkülönül a hosszú szentélyszakasz előtt 16,5 m

⁴⁸ Itt talán elegendő Agliate példájára hivatkozni. Ld. *Porter 1967*, II. 32, 34; IV. 8–9. tábla. A keltezéshez v.ö. *Brucher 1987*, 27.

⁴⁹ *Nagy S. 1987*, 31, I. tábla (1. sz.: 14. századi keltezéssel). A szöveg olvasata:

...MVLIER BENEDICTA MARINA
...[S] ANGVINE NATA DEO
...O(R?) ET ALTA WIDONIS
... (A?) CVIT MERIT...

A disztichonokban írt versből körülbelül a sorok jobb fele maradt fenn, a tábla így mintegy 160 cm széles lehetett. A kő antikosz keretével és betűformáival jól illenek abba az izléskörbe, amelyben római kő átfaragással megcsonkított felülete adhatta a mintát az új forma díszéhez (**Dombó, 10–11. kép**). A betűformák alighanem a Kálmán király pecsétjén (*DHA V. tábla*) láthatókhöz állnak a legközelebb, de – eltekintve a függőleges szárú M-től – nem különböznek jelentősen a korai zalavári, valamint a durvább vésetű aracsi példaktól sem, és nyomát sem mutatják azoknak az újabb idomoknak, amelyek a 12. század folyamán kezdtek felgyülemelni (v.ö. *Tóth S. 1990*, 20. kép; *Tóth S. 2000b*, 430–432, 434; 1200 körüli példák: *Marosi 1984*, 62). A NATA DEO alapján akár az a gyanú is felmerülhet, hogy a dombói monostor eredetileg apácáknak épült.

⁵⁰ V.ö. **Garamszentbenedek, Dombó, Sárvármonostor** (az itt feltárt kisebb, egyhajós, kő alapozású templom korábbi volta kétségsbe vonható). A somogyvári templomról az ásatások megkezdése (1972) óta különféle alaprajzok jelentek meg. Ld. *Bakay 1973*, 342; *Bakay 1989*, 151, 206; *Szent László és Somogyvár*, 167, 228, 290. A déli kapu maradványainak képe uo. 227, 296–297, 322. Bakay könyvében, bár terjedelmes, kevesebb szó van a templomot illető ásatási eredményekről, mint előző közleményében: *Bakay 1975*, 191–201. Tóth Melinda tanulmánya – *Tóth M. 1992*, 221–226, képek: 227–250 – befejezetlen. Az építéstörténet fő kérdéséhez, amely a határfalakkal kapcsolatos, v.ö. *Bakay 1989*, 157–158, 168; *Bakay 1975*, 197, 200; *Tóth M. 1992*, 222.

⁵¹ A garamszentbenedeki hosszúságot a kinyomtatott alaprajz részmereteiből lehet becsülni. A többi mérethez ld. *Bakay 1973*, 241; *Nagy S. 1987*, 8; *Magyar 1984b*, 160. Az itt említett 36 méteres hossz nyilván a keskenyebb előcsarnokfélével együtt értendő, amelyet akár az egyhajós templom toldalékának is vélhetnénk, mivel északi oldala egy közbülső falnyom révén ezzel összefüggésbe hozhatónak látszik (v.ö. ehhez **Sárvármonostor 18. jegyzet**).

⁵² V.ö. **Dombó 46. jegyzet** (a déli toronyhoz). *Stanojev 2000*, 397. mindkét tornyot későbbinek véli, *Nagy S. 1987*, 16. csak a délit.

belvilágúvá szélesedni látszó hosszázával is. E méret meghaladja a megfelelő dombóit és garamszentbenedekit: azoknak itt inkább a szentélyszakasz szélessége felel meg. Valamelyes kiszélesedést a hosszáz felé a dombói alaprajz is mutat, de szorosabb összefüggésben az apszidiális zárással.⁵³ Az itt kimutatott és Garamszentbenedeken jelölt öt pillérpárhoz képest a somogyvári hat nem sok: a csekély különbség abból adódik, hogy a tengelyköz az előbbieknél 4–4,5, az utóbbinál pedig mintegy 6 méter.⁵⁴

Faltagolók e körben csak Somogyvárott és Dombón mutathatók ki. Somogyvárott a külső és belső falpillérek szakaszonként hevederekkel erősített mellékhajókra vallanak. Dombón a hosszázban az egyetlen belső falpillér alighanem utólag épült, a külsők pedig, amelyeknek elrendezése nem világos, a somogyváriaknál jóval csekélyebb kiugrásúak. Dombón ugyanilyen kiugrású lizénák voltak az apszisokon is, ahol Somogyvárott még laposabbakat alkalmaztak. Ráadásul kétféle módon: a déli apszison faragott kőből, rézsús talppal, fallábazattal, a többin közönséges falazóanyagból, az alapozás peremére rakva. Az eltérés megfelel a főapszis déli részén mutatkozó váltásnak: északabbra téglából, délebbre váltakozó sorokban téglából és kőből áll a fal (**17–18. kép**; v.ö. **Papp Sz.: Bencés reform, 15–16. kép**). Az egyszerűbb megoldás a régiesebb: egyezően tűnik fel a zselicszentjakabi apszison (**Zselicszentjakab, 6. kép**), és a dombói falazásmód is ehhez áll közelebb. De szoros egyezés a szentélynél Dombóval alaprajzilag sincs: eltekintve a (pilaszteres falú) kriptától, az ottani apszisok – főleg az északinak a maradékából ítéltetően – egyenesekkel nyújtott idomúak voltak, míg a somogyváriak félkörösek.⁵⁵

Pillérnyomokról csak ugyanezen a két helyen lehet beszélni, mivel a garamszentbenedeki helyzet homályos. Úgy tűnik, itt és Somogyvárott is egybefüggő sávalapokat készítettek a támaszsorok alá, Dombón viszont egyenként alapozták a pillérek. Ez súlyos, testes alakzatokra vall, de felmenőben egyetlen – nyugatra forduló – féloszlop-maradványt sikerült csak észlelni. Méretkülönbségekre az alapozásokból nemigen lehet következtetni. Somogyvárott a korai pillérek alakjára – legalábbis a templom nagyobb részén, a később épített leválasztó falon belül – utaltak valamelyes nyomok az alapozás fölött. Ezek szerint itt tisztán hasábos, kereszt alakú pillérek álltak, amelyek közül a keleti pár jóval vastosabb volt. A többin a száraz szélessége közel állhatott a falpillérékéhez.⁵⁶

⁵³ Garamszentbenedeken a belméret 14,5 m, Dombón a külméret ehhez közeli. V.ö. 51. jegyzet. A kiszélesedés a sárvármonostori alaprajzon szinte teljes fálvastagságnyi, a dombóin jóval kisebb. A sárvármonostori templomtest hosszabb is volt, mint a dombói torony nélkül.

⁵⁴ A somogyvári méret, amely az alaprajzból és más adatokból becsülhető (v.ö. 50–51, 57. jegyzet), nagyobb, mint a székesfehérvári bazilika 12. századi pilléreinek a köze (5,2 m; ld. *Dercsényi 1943*, 19). Ennél jóval nagyobb, 9 méter körüli tengelyköz nálunk csak a pécsi székesegyházban fordul elő (v.ö. *Tóth S. 1998a*, 6. kép).

⁵⁵ V.ö. **Dombó**. 1977-ben a középső és az északi apszison, valamint a mellékhajófalán egyaránt 23 cm pilaszterkiállást lehetett mérni (v.ö. uo. 13. jegyzet). A pilaszterek bizonyára itt is végig az alapozás szélén álltak, ahogy a főapszisznál az alaprajz is jelzi. A zselicszentjakabi lizénák kiállása az oldalfalakon 10, az apszison 20 cm körüli (az elrendezéshez v.ö. **Zselicszentjakab**), a somogyváriaké az előbbihez közeli mértékű. A déli apszisról jó kép: *Bakay 1989*, 159. A főapszis falzaváltása csak az átás időszakában látszott, az eddig közölt képeken nem kivehető. Ma is jól látható viszont az árkádsorokat indító két falpillér megfelelő különbsége: az északi alapozásról, a déli rézsús lábazatról indul (v.ö. *Bakay 1975*, 200; képen: *Bakay 1989*, 150). Felmerülhetne az a feltevés, hogy a tagoltabb részek 12. századi átépítés eredményei, de a déli oldalon, ahol téglafal fölött következik vegyes fal, a kapu köveihez mindkettő jól illeszkedik. A kapu vállpárkányának ügyéhez ld. 145. jegyzet. V.ö. **Somogyvár**; ld. még az 50. jegyzet építéstörténeti hivatkozásait.

⁵⁶ V.ö. **Dombó** (a féloszlopmaradványhoz: 15. jegyzet). Somogyvárott a falpillérek 83–85 cm szélesek (ld. *Bakay 1975*, 194). A belső támaszokhoz Bakay szerint (uo.) „rácshálózathoz hasonló... bázis építettek”, de egy átási felvétel reprodukcióján, amelyen nyugati hajórészek látszanak (tükörképesen), csak a pillérsor irányában mutatkozik alapfal, keresztben nem (*Tóth M. 1992*, 231). Más átási felvételen, amely a déli részt az apszis felé mutatja (uo. 230), nem látszik kiemelkedő pillérmaradvány, pedig a délkeletit Gerecze még lábazatostul feltárta: *Gerecze 1897*, 140–141. A falpillérek és a pillérek viszonyához, ezek alakjához v.ö. 57. jegyzet; *Bakay 1975*, 194; *Bakay 1973*, 345. A kereszt alakú forma bizonytalanul a délnyugati pillér maradákn is észlelhető volt. A későbbi, négyszög alaprajzú pillértörödékek egyikében 12. századi kőfaragvány volt, ld. *Bakay 1992*, 108: 3. kép; v.ö. *Bakay 1989*, 170.

A pillérfők meghatározható részletei kiegészítik ezt a képet. Somogyvárott két töredék gyaníthatóan ide tartozik. Mindkettő lapos fejezetsávra utal, hurkás nyaktaggal és bizonytalan, hiányos lezárással. Az egyik (19. kép) térdelő kosok, a másikon (20. kép), amely falpillérfőszerű darabból az utóbbi évtizedekben tört le, félpalmettás hullámindák voltak kifaragva. A sarkon a kosok közös fejben, a hullámindák lefelé forduló palmettában egyesültek. Az ujjak kétvájatúak, ami 1100 tájánál nem későbbi keltezésre vall. A kosos kő alja teljes pilléroidalnyi, de szélessége nem egyeztethető sima módon a fellelt nyomok méreteivel.⁵⁷ Dombón tíz féloszlopfő került elő, és a főhajópillérekhez tartozhatott a fellelt pilaszterfők egy része is. Ezek magasabbak a somogyváriaknál, és – mint a korai emlékek általában – nélkülözik a hurkás nyaktagot. Kivitelük igen durva a somogyvárihoz képest. A féloszlopfők díszitményeik alapján jórészt párokba rendezhetők, aminek feltehetően az elhelyezésük is megfelelt. Kos- és hullámindamotívum itt is van, de az előbbiből csak fejek jelennek meg a sarkokon, amelyek a somogyi töredékekkel alig összevethetők, az utóbbi pedig egészen másféle alakot ölt, mint a dunántúli apátságban. Ugyanezen fejezetsávok más vonatkozásai, akárcsak egy másik féloszlopfő saroksasai, a Szent László (1077–1095) korában létesült titeli prépostság felé mutatnak, ami a dombói anyag keltezése szempontjából a döntő összefüggés.⁵⁸

A négy templommaradvány a sokféle eltérés ellenére – amelyek közül a Somogyvár és Dombó, illetve Titel viszonyát jellemzők határozottan két elkülönült mesterkör tevékenységére utalnak – egységesen képviseli az Árpád-kori bencés építészetnek talán a fő fordulatát. E fordulat új templomtípus bevezetésében áll, amelynek legállandóbb vonása a közös alapvonalra szerkesztett három apszis. Ennek a megoldásnak a négy tárgyalt példa országosan is a legrégebbi képviselője – ha csak nem volt már a visegrádi bazilita templom is ilyen megoldású –, így e típust némi joggal lehet bencésnek nevezni.⁵⁹ Figyelemre méltó, hogy e típus négy korai példája közül három – az Árpád-kori bencés építészet ismert anyagából első ízben – kívül esik a Dunántúlon: Garamszentbenedek, Sárvármonostor, Dombó kolostora az északi, a keleti és a déli végek felé előretolt helyzetű volt. A típus megjelenését befolyásoló építészettörténeti összefüggések aligha tisztázhatók, mivel épp a legelsőnek tekinthető garamszentbenedeki példát (alapítólevél: 1075) ismerjük a legkevésbé.

⁵⁷ V.ö. Tóth M. 1992, 20, 22. kép; a vájatoláshoz: *Pannonia regia*, 58–60. A palmettás töredékhez mintegy száz éve még jobbra széles szakasz, balra az első indafordulat után lezáruló díszítés és üres sík járult (ld. *Békefi 1907*, 77. kép). Mindkét kő teteje hiányos, a kosos, a teljesebb, amely a közölt fényképhez képest sokat romlott állapotú (lelőhelyéhez ld. *Bakay 1989*, 223), talán 22 cm magas. Teljes oldalának szélessége 80,5 cm – ennél a megfelelő pillérsík 5–6 cm-rel keskenyebb lehetett –, a derékszögben csatlakozó részekből 31, illetve 28 cm-es szakasz maradt meg. Koppány Tibor felmérései szerint a megfelelő pillérszakaszok 30 cm körüliek, de inkább kisebbek lehetnek. A jól mérhető homlokoldalok 86 cm-es szélessége megfelel a falpillérekének (v.ö. 56. jegyzet). A fejezettöredék méretéhez az északi pillérsor keletről számított második tagjának nyugati oldalát állhatott a legközelebb, de ez sem számítható biztosan 80 cm-nél keskenyebbnek. E pillér déli párja teljesen elpusztult. A szerző ezúton köszöni Koppány Tibornak és Tóth Melindának a fentiekben nyújtott segítséget.

⁵⁸ V.ö. **Dombó**. Az itt említett féloszlopfők közül az indás 30–32, a sasos csak 23 cm magas. Az előbbi méret a gyakoribb. V.ö. 57. jegyzet; *Nagy S. 1987*, 41–43.

⁵⁹ Visegrádon (v.ö. 9. jegyzet) az alaprajz északi apszisához könnyen hozzáképzeltető két egyező alapvonalú másik, de természetesen sokféle javaslat felmerülhet. A típus első hazai példájaként gyakran emlegetett pécsi székesegyház aligha kezdetben épülni 1100 tája előtt. Legrégebbi része, az altemplom, kevéssel korábbi lehet a krakkói székesegyház hasonló felépítésű, de sarokleveles lábzeteket is mutató Szent Lénárd-kriptájánál, ahová 1118-ban már püspököt temettek: *Sztuka polska* I. 97–98; VII, 179, 382–383. kép; II. 710–712. V.ö. *Tóth M. 1983*, 430–431: 7. jegyzet; *Pannonia regia*, 123; *Tóth S. 1998a*, 50. A „bencés templomtípus” sorsát a hazai szakirodalomban, nemzetközi kitekintéssel, legutóbb jól összefoglalta Szakács B. Zs.: Állandó alaprajzok – változó vélemények? (Előadás a ráckevei Maradandóság és változás című konferencián 2000. október 11-én.) Ő ezt a megjelölést mintegy múlt idejű érvennyel emlegette. Mint látható, nem egészen indokoltan.

Somogyvár esetében, amely előkelő idegennek hat ebben a társaságban, kézenfekvő lenne az anyakolostor hatására gondolni, de St-Gilles 1090 körüli állapotát nem ismerjük.⁶⁰

A század középső évtizedeinek anyagát jellemző előszeretettel a centrális elrendezések iránt ezek szerint epizódszerű jelenség a hazai építészettörténetben. De epizódszerűnek látszanak e korszak fejleményei az uralkodóház és a bencés szerzetesség viszonya szempontjából is: Tihany és Szekszárd vitathatatlanul királyi temetkezőhelyül szolgált, Somogyvár ilyen szerepe viszont kétségbe vonható.⁶¹

Nem volt mulékony ugyanakkor az a stílusalakulás, ami a század középső évtizedeiben az ornamentikát jellemezte. Pontosabban: annak nagyobb része, mivel az a vonulat, amelybe a tihanyi oszlopfő illeszkedik, a továbbiakban már nemigen követhető nyomon.⁶² A Szekszárdra és Zselicszentjakabra, tehát centrális épületmegoldásokra jellemző felfogás viszont, amelytől az antikos formaképzés kevésbé volt idegen, újabb változatokban a következő időszakban is virult, éspedig a látszat szerint jórészt bencés kolostorokban, régiakban – mint Zalavár, Pécsvárad – és újakban – mint Dombó, Sárvármonostor – egyaránt.

Zalavár márvány faragványainak zöme elsősorban a félpalmettapárok különben csak Zselicszentjakabon mutatkozó változatos alkalmazása alapján sorolható ide. A két hely díszítményei stílusban sem olyan távoliak egymástól, amilyenek első pillantásra vélhetők. A kapcsolat irányát és így a zalavári anyag valószínű korát az 1083-as szenttéavatásokhoz köthető díszű székesfehérvári sírlárával, illetve fedéltöréddel fennálló összefüggés jelzi. Itt ugyanis megjelennek a Zalavárra jellemző, de Zselicszentjakabon hiányzó fonatkörök, és a fedélen feltűnik a félpalmettapár is.⁶³ Ez újabban felbukkant fonatkörökkel összefüggésben a baranyai Pélmonostoron és Dombón is, a Crkvina lelőhelyen.⁶⁴ A fonatkörök a sírlárától eltekintve – amennyire megállapítható – alakos kitöltésűek. Párban lépnek fel ilyenek a Zalavárra jellemző széles középrészű szalaggal – de félpalmettapár nélkül – eltűnt pankotai oltár rajzán, valamint félpalmettapárral – de másféle szalaggal – somogytúri kővön, amelynek pannonhalmi vonatkozása is lehet. Mindezek a párhuzamok aligha keltezhetők 1019

---

⁶⁰ St.-Gilles ma részben álló templomát építési felirata szerint 1116-ban vették munkába, miután a védőszent oltárát II. Orbán pápa már 1096-ban felszentelte. Az előző, 1090 táján feltehetően még fennálló templom alakja ismeretlen. *Lugent – Nougaret – Saint Jean – Burgos 1985*, 43–44, 298–299. A kapcsolatok mérlegetésénél figyelembe veendő a Krakó melletti Tynec apátsági temploma, amely rokon alaprajzú – bár főapszisa kissé kiugró – és a 11. század második felére látszik keltezhetőnek: fennmaradt déli kapuja ugyanis a somogyvárival (16. kép; v.ö. 50, 55. jegyzet) egyező megoldású (másik hasonló példa: Krakó, Szent Adalbert-templom, déli kapu). Ld. *Sztuka polska* I. 120–121, 139–140. 304–305. kép; II. 719–720, 772. V.ö. **Garamszentbenedek**.

⁶¹ II. Paschalis pápa 1106-ban St.-Gilles javára kiadott oklevelében a László királyra vonatkozó mondat így szól: *Ladislaus siquidem bonae memoriae Vngarorum rex ad honorem Dei et SS. Apostolorum Petri et Pauli in memoriam sancti confessoris Egidii Seumigiensem fundavit ecclesiam et eam per manum Odilonis felicis memoriae praedecessoris vestri monasterio beati Egidii cui auctore Deo praesides obtulit ubi et eius corpus venerabile requiescit* (DHA 352–353). A helyhatározói mellékmondat szorosabb összefüggésben látszik állni a megadományozott monostorral és benne nyugvó védszentjével (v.ö. 45. jegyzet) – aki a *corpus venerabile* kifejezésre is méltóbb lehetett a nemrég elhunyt magyar királynál –, mint az ugyanezen szent emlékére létesített somogyi egyházzal és alapítójával. Más olyan adat, amely László király somogyvári eltemetésére lenne vonatkoztatható, nincs. Legendája szerint holtteste szállítói a meleg miatt Fehérvár választására hajlottak, amikor a halottas kocsi – rendelkezésének megfelelően – mégis Váradnak indult (SRH II. 522–523). Hogy mire szolgált legyen akkor az a sírhelyféle – utóbb a megrövidített templomban is hozzáférhetővé téve –, amelynek „szűkössége” a régészben „komoly kételyeket ébresztett. . . : eltemethették-e itt egyáltalán László királyt?” (Bakay 1989, 280; v.ö. még Bakay 1973, 345; Bakay 1975, 205), azon lehet töprengeni. A régebbi véleményekhez v.ö. Dercsényi 1934, 11–12: 21. jegyzet. A királytemetkezésekhez ld. SRH I. 357, 360; v.ö. **Tihany, Szekszárd**.

⁶² V.ö. 34, 73. jegyzet.

⁶³ V.ö. V.3. A szarkofághoz ld. *Pannonia regia*, 85–87. Ennek ott javasolt keltezését Marosi Ernő elfogadta, a zalavári anyagra nézve ebből és a zselicszentjakabi összefüggésből adódó következtetéseket viszont – Bogyay Tamás véleményéhez igazodva – nem: *Marosi 2000c*, 615; *Marosi 2000d*, 627; v.ö. recenzióját az előbb idézett kötetről: *Marosi 1994*, 331.

⁶⁴ *Radić 1997*, 99–102; *Stanojev 2000*, 17. kép (a lelőhelyhez v.ö. **Dombó**).

környékére; valószínűbb, hogy a zalavári kolostor márványosítása jó fél évszázaddal az alapítás után következett be.⁶⁵

Pécsváradon a dombormű-maradék (V.4) hasonló fejleményt jelezhet. Ez is kapcsolódik a fehérvári szarkofághoz, de másfelől és közvetve. A Szent István sírhelyének közelében lelt egyik töredéken a szarkofág jellegzetes szalagtípusa mellett domború ujjakkal formált félpalmetta tűnik fel. A pécsváradai mű felső szegélydíszén ugyancsak domború ujjakat alkalmaztak, hurkás indával kapcsolatban.⁶⁶ Maga a díszítmény viszont ugyanolyan típusú – vázából kinövő inda –, mint amelyet római kőről átalakítója másolt Dombón féloszlopfőre, antikosabb, de durvább formákkal (**Dombó, 10–11. kép**). Dombón a pécsváradai műre emlékeztető árkados alaktöredékek is megjelennek, ugyancsak darabosabb előadásban, nagy és kis méretben egyaránt (V.14–15), és Sárvármonostoron is lehettek effélék egy ívvel kísért kagylós mélyedést mutató töredék tanúsága szerint (ld. uo. és V.10).

Dombón Zalavárra főleg alakos kitöltésű fonatkörök emlékeztetnek, de a fő darab bonyolultabb ábrázolatú, semhogy onnan lenne levezethető, a többi pedig igen hiányos (ld. V.13). A zalavári küszöbök (**Zalavár, 4. kép**) díszéhez társítható jellegében egy koncentrikus körökből és átlós szálakból szerkesztett – nemkevésbé régies – fonatmotívum.⁶⁷ Szekszárdra (V.2; **Szekszárd, 5. kép**) utalnak viszont Dombón a palmettás kitöltésű fonatkörök hálós szerkesztésben, és bennük is főleg a növényi szárok szalagbordából való sarjadása, ami a bonyolult ábrázolatot befogadó fonatkörön is előfordul (ld. V.12). A többi dombói fonatmotívum – varkocsfonat, kettős körfonat, négyszögfonat alakos kitöltéssel – együtt jön elő az aracsi sírkövön. Négyszögfonat-töredék van Sárvármonostoron is, de belső mezeje hiányzik. E díszítmény legnagyobb dombói töredéke a szárnytollak kezelése révén kapcsolódik az alakos kitöltésű fonatkörök fő darabjához és ezen túl a kisebb árkados domborműtöredékek egyikéhez.⁶⁸

Dombón másrészt palmettafrízek is megjelennek, kétféle stílusban (**Dombó, 7–8. kép**). Az egyik, eldurvultabb változat – pilaszter- és féloszlopfőkön – bizonytalanul a Tihany körüli stílusvonalra emlékeztet. A másik, finomabb fajta – díszítő sávok darabjain – hangsúlyos gerinceivel, hajlatos kapcsolásaival és olykor tömören betekeredő ujjvégeivel a fejezetekről ismert levelek és voluták hatását tükrözi. A betekeredő ujjvégű palmetták két változatához a kétsoros frízek akaszködő elemeinek a csökevénye járul. Az egyik változatot a szekszárdi akaszködő sor palmettáira emlékeztető bordázott gerinc jellemzi, a másik változat a kétsoros dísz leggazdagabb példájának, a bodrogmonostorszeginek (**21. kép**) a jobb szélső részletére vezethető vissza. E frízen, ahol az akaszködő sor elemei levelekké alakulnak, Szekszárd felé mutat továbbá a függeszkedő közepű palmetta, Dombó felé pedig a szőlőfürtös-leveles végződés. E kő társdarabjaival együtt szorosan összefügg emellett egyfelől az aracsi kövel, másfelől – a keresztre feszített Krisztus ábrázolásának töredéke révén – a nagyobbik dombói árkados domborművel (V.14).⁶⁹

⁶⁵ Pankotához ld. *H. Mór* 2000, 609: 12. kép, 619, 622–623. Somogytúrhoz: *Tóth S.* 1990, 151, 159: 53. jegyzet; *Pannonia regia*, 91 (I-32.). Az itt adott 1100 körüli keltezés Marosi recenziója szerint (*Marosi* 1994, 332) „forcierte Frühdatierung”. Marosi itt Tóth Melinda véleményét látszik követni, aki a faragványt a 12. század utolsó negyedére tette (*Árpád-kori kőfaragványok*, 175). A faragvány zalavári összefüggését Entz Géza ismerte fel, akinél a keltezés „vers le milieu du XIe siècle” (*Entz* 1964, 37–42).

⁶⁶ *Pannonia regia*, 68–69 (I-27.). Marosi recenziójában (*Marosi* 1994, 332) – anélkül, hogy az összekötő tagot említene – elutasítja a pécsváradai dombormű és a szarkofág kapcsolatát.

⁶⁷ V.ö. **Dombó** 34, 39. jegyzet

⁶⁸ **V.15a**; v.ö. **V.13**. Az aracsi és sárvármonostori kapcsolathoz v.ö. *Tóth S.* 2000b, 433, 439, 441; az előbbihez **Dombó** 32. jegyzet is.

⁶⁹ Bodrogmonostorszeghez ld. *Tóth S.* 2000b, 435–438, 440–441, 443–444, 447: 38. jegyzet. V.ö. **V.2**. Tömör voluták eredeti szerepükben a mohácsi fejezeten, egy zalavári töredéken (*Pannonia regia*, 78–79: I-21–22.), valamint a zselicszentjakabi nagyobb vállkötőtöredéken (**V.3**) mutathatók ki. V.ö. még 62. jegyzet; **Dombó** 9. jegyzet.

Sárvármonostort, ahol a díszítmények egy része szokatlan, és olykor a szokottabbak is elég különleges változatúak,⁷⁰ e körhöz főleg a levek fűzik. Ezek a gerinctagos típushoz tartoznak, többnyire hajlatos kapcsolásokkal, egy ízben ezek helyett pusztá furatokkal (V.6). A legépebb példánytól eltekintve, amely domborműtöredéken van (V.7), valamennyi levélrészlet fejezethez való. A töredékek egysoros, nyolcleveles, nyolcszög alapú formára vallanak. A többször előforduló végződés, osztatlan gerincsarjadékkal, rokon idomú, de négyleveles, motringfonattal lezárt díszű dombói fejezeten látszik a leghasonlóbb alakban visszatérni. Kissé darabosabb és változékonyabb fogalmazású a részlet azon a hasonló alakú és lezárású, de nyolcleveles fejezeten, amely Bánmonostoron lelt törpepillérhez tartozik (22–23. kép). Dombón a nyolcleveles forma csak kerek aljú oszlopfőtöredékeken (V.11) fordul elő. A levélformák az e körben hiányzó kétsoros megoldás példái közül az esztergomhoz tűnnek a legszorosabban kapcsolódni. Ezekkel az akanthusz-pótlékokkal Dombón együtt járnak a monostorszegi kapcsolatú szőlőlevelek, amelyeknek típusa – fűrt nélkül – Pécsváradon is feltűnik.⁷¹

Mindez azt mutatja, hogy 1060–70 tájától kezdve a kódíszítmények alkalmazási köre jelentősen tágult. Először is a rendeltetés szempontjából: itt kezdenek nagyobb mennyiségben megjelenni a liturgikus berendezéshez köthető töredékek, olyannyira, hogy Dombó esetében be lehetett már mutatni szentélyrekesztő rekonstrukcióját is, – ami azért még jócskán korrekcióra szorul.⁷² Másodszer a motívumkincs tekintetében: Zalavártól kezdődően fontos szerepet kapnak az ember- és állatalakos ábrázolások, és Dombón, Titelen, de talán Bodrogmonostorszezen is előfordul, hogy az ornamentika teljesen elmarad mellőlük. E fejlemények megélnékülő külső impulzusokra engednek következtetni, amelyek szerepet játszhattak – a nyilván összefüggőbbé váló helyi műhelygyakorlat mellett – a tovább művelt régibb és újabb motívumok gyakori átalakulásában is.⁷³ Harmadszor – ahogy, bár nem egészen egyező módon, az építmények is mutatják – területileg: kihatással a Délvidék és kisebb mértékben a Tiszántúl irányában. E mozgalom elindításának, úgy tűnik, főszereplői voltak az 1070 előtt létesült dél-dunántúli bencés kolostorok, és folytatásában is részt vett jónéhány olyan hely – Dombót, Sárvármonostort nem számítva –, ahol bencések működhettek: Pél- és Bodrogmonostor, Aracs, Pankota. Bánmonostor pedig adatoltan bencés volt – de ezt csak a 12. század közepén alapították.⁷⁴

⁷⁰ V.ö. V.8, 10; Sárvármonostor 22. jegyzet.

⁷¹ Esztergomhoz, Bánmonostorhoz v.ö. 43. jegyzet; V.11; Dombó 40. jegyzet. Pécsváradhoz: *Pannonia regia*, 89–90: I-29. A dombói szőlőlevelek: *Pannonia regia*, 56: I. 5. kép, Dombó 10. kép.

⁷² V.ö. Dombó. A rekonstrukcióban (Stanojev 2000, 390–391: 8–9. kép) az imént említettek közül szerepel többféle palmettafríz, a fonatkörök fő darabja (V.13), a monostorszegi rokonságú – szintén fonatkörhöz való – szőlőleveles darab, kétféle fejezettöredék (V.11–12). Mindezek, de a rajzokra fölvetett többi darab is – kivéve talán a féloszloplábazatot (v.ö. 75. jegyzet) – stílusban összetartoznak. A rekonstrukció szerkezeti sémája ellen sem emelhető kifogás, de a templom kriptás szentélymegoldása és a stílusban még ide kapcsolódó sokféle faragvány – köztük, Stanojev nézetével ellentétben, a három árkados domborműtöredék (V.14–15) – bonyolultabb elrendezést feltételez.

⁷³ Az ornamentika elhagyásának jelenségéhez ld. Tóth S. 1995, 229–230. Monostorszezen e tekintetben a Krisztus-alakos töredék jöhet számításba (v.ö. 69. jegyzet). Talán nem fölösleges itt megemlíteni, hogy a dombói pilaszter- és féloszlopfők hétujjú, széthajló palmettatípusának jó párhuzama idézhető Kisázsziából (Afyon, szarkofágoldal: *Enciclopedia dell'arte X*. 371), míg itthon csak az ötujjú változathoz lelhető meggyőző előzmény (ld. Dombó 20. jegyzet).

⁷⁴ Az utóbbi helyek adataihoz ld. főleg **Történeti katalógus**, továbbá Pél- és Bodrogmonostorhoz Györffy I. 343, 713, Pankotához H. Móré 2000, 323–324. Aracs eredetének emlékezete már a 14. században kiveszett. A latin feliratú sírkő mindenestre (v.ö. 49. jegyzet) – bárhonnan származzék is (v.ö. Tóth S. 2000b, 444) – nyugati jellegű, ha a Szent Miklós titulus nem is okvetlenül az (v.ö. LCI VIII. 45–46). A többi helyen kimutathatóan apátság volt, de a titulus Pélmonostor esetében megintcsak nem feltétlenül nyugatra valló (Szent Mihály: v.ö. LCI III. 255–256), Pankotán viszont, ahol az lehetne (Szent Lőrinc: ld. LCI VIII. 374), bizonytalan. Szent Péter titulussal kétségtelenül bencésnek tekintendő Bodrogmonostor, de ennek a helye kétséges. Az itt említett töredékek lelőhelyén, a monostorszegi Szigaszigeten feltárt 13. századi jellegű, mintegy 30 méter hosszú

A vázolt folyamat vége ezek szerint sokkal homályosabb, mint a kezdete. Dombón kétségtelenül vannak olyan alakos motívumok, valamint részben ezekkel összefüggő stílusjelenségek, amelyek a 12. század felé mutatnak, és a korai átalakítás lehetősége sem tagadható. A bánmonostori pillér azonban, amely akár dombói is lehetne, fejezetének hajlatos kapcsolásokat és gerinctagot mutató leveleivel éppen nem a 12. századot idéző darab.⁷⁵ A dilemmát aligha oldhatnánk meg azzal, ha a felsorolt emlékek keletkezését – elsősorban a dombóiakét – megpróbálnánk úgy széthúzni, hogy a Titel és Bánmonostor alapítása közötti szakadék kitöltődjék. Ezzel nemcsak a 11. századi előzményekhez fűződő szoros kapcsolatok ellenkeznének, hanem történelmi körülmények is.

A 12. század első harmada ugyanis a hazai bencés építészet szempontjából úgyszólván üres. Királyi alapítású új kolostorról nincs hír, és az egyetlen jól adatolt magánalapítványnak, az almádi monostornak a templomáról, amelyet 1121-ben szenteltek fel, jóformán semmit sem tudunk.⁷⁶ A hiány ma bizonyára nagyobbnak tűnik, mint amilyen a maga idejében volt, de aligha írható a pusztulás véletlenszerűségeinek a számlájára: a 11. század vége felé kibontakozó bencés terjeszkedés lendülete Kálmán király és fia, II. István uralkodása alatt nyilvánvalóan megtört. 1100 és 1150 tája között tehát a hazai bencés kultúrában nemigen lehet a folyamatosság sűrű szövetével számolni.

A megélénkülést a földvári kolostor II. Béla királynak tulajdonítható alapítása, a pannonhalmi templom 1137-re befejezett megújítása, a széplaki apátság 1143-hoz fűződő felszentelése, *Forco hospes*nek Álmos herceg és féltucat megyés főpap kiszolgálása után Pannonhalma és Ugrin *comes* vértesi kolostora javára 1146-ban kiadott végrendelete jelzi – és talán még a görögből fordító Cerbanus pannonhalmi és pásztói megjelenése is ide sorolható.⁷⁷

Jelentékeny magasságig fennálló épülettöredékekről azonban a 12. század első feléből így sem lehet beszélni – ha csak a korai pannonhalmi maradékok nagyobb részét nem kívánjuk ide számítani.⁷⁸ A többi említett helyen, melyeknek sorába még Csoltmonostor is beiktatandó,⁷⁹ csupán alaprajzi vonatkozású töredékek maradtak, és nagyjából ezek is hiányosak. Mivel a pannonhalmi maradványok keletzése bizonytalan, a földvári templom ismeretlen, a pásztói rendház helyzete pedig kétséges, a bencés királyi apátságokból nemigen lehet kiindulni: itt a magánalapítású – családi, nemzetségi – monostorok korszaka kezdődik

---

templomot és az ehhez csatlakozó lakóhelyiségeket ásatójuk remetekolostor maradjának tartotta, a korai kőfaragványokat a kissé délebbre előkerült apszisos kápolnácskához fűzve. Ld. *Gubitz* 1902, 1–7; *Gubitz* 1911, 377–378; *Gubitz* 1916, 60–62; a kolostor adataihoz: *Győrffy* I. 325–326. A kápolnácska azonban, amely csak függelékféle lehetett, aligha foglalhatott magában olyan szerkezeteket, amilyenekhez a kőfaragványok tartozhattak: ezeknek – akár csak Dombón – a feltárt nagy templom elődjéhez kellett készülniök. Ha tehát nem éppen a bodrogmonostori apátság állt e lelőhelyen – amely már Gubitz korában pusztulásnak indult –, akkor olyan más korai monostornak kellett ott lennie, amelyhez nem tudunk adatokat fűzni.

⁷⁵ A 12. századi összefüggésű dombói alakos motívumokhoz és stílusjelenségekhez ld. főleg *Tóth S.* 1995, 229–230, 231: 20. jegyzet. V.ö. **Dombó** (a fêloszloplábazathoz: 46. jegyzet); Bánmonostorhoz elsősorban uo. 40. jegyzet, **V.11**.

⁷⁶ *DHA* 411–414; **Történelmi katalógus**. A lelőhelyhez ld. *Békefi* 1907, 84. kép; *MRT* I. 119; *Koppány* 1993, 146.

⁷⁷ V.ö. **Történelmi katalógus**. Földvár és Széplak bencés mivolta más adatokkal igazolható. A vértesi kolostort 1146-ban tulajdonképpen csak *Forco hospes* (így van az oklevélben: *Mons Sacer* I. 547) pannonhalmi kapcsolata alapján lehet bencésnek tekinteni. Ugyanez az érv alkalmazható Pásztóra is (v.ö. 5. jegyzet), amelynek titulusa – Szent Miklós (*Hervay* 1984, 128) – talán nem kevésbé idegen a keleti egyháztól (v.ö. 74. jegyzet), mint a széplakié (Szűz Mária) vagy a vértesié (Szent Kereszt). Csak Földvár Szent Péter titulusa egyértelműen nyugati csengésű, – itt viszont az alapító személye nem kétségtelen, mivel III. Béla is szóba jöhet.

⁷⁸ V.ö. 17. jegyzet.

⁷⁹ Feltárt maradványai és 13–14. századi adatai alapján: apátság volt, Mindenszentek titulusa elfogadható nyugati jellegűnek (v.ö. *LCI* I. 101; V. 98; *Lexikon des Mittelalters* I. 428). V.ö. **Történelmi katalógus**; *Juhász* I. 2000, 281–282.

már, legalább is számunkra.⁸⁰ Az alaprajzi típusok ebben a keretben nagyobb változatosságot mutatnak, mint az előzőben, de a kettő elkülönülése keltezési nehézségek – és az emlékanyag szemelvényessége – folytán nem bizonyos.

A vértesi monostor első temploma (ld. **Vértesszentkereszt, 1. kép**), amely 1146-ban már nyilván fennállt, és kolostormaradványnak vélhető épülettöredékekkel áll kapcsolatban, kezdeti alakjában, egyetlen hajójával és nagyjából négyzetes szentélyével, falusi vagy korai koldulórendi templomokhoz lehetett hasonló. De ez az alaprajzi típus eleinte, úgy tűnik, igényesebb építkezőknek is megfelelt: ezt mutatja a csak kicsivel nagyobb, esperesinek nevezhető visegrádi templommaradvány, amely részben pilisi összefüggésű kőfaragványai alapján 1070 tájára keltezhető. Ezzel a vértesit összekapcsolja a bejárat helyzete a déli fal keleti részén, valamint a diadalív pillér hiánya is. A monostortemplomot csak a karzatpillér hiánya, a diadalív nyílását kísérő és a keleti hajófal valamelyes tagoltságára valló szerény lizénapár, továbbá arányrendje – főleg szűkebbre vett szentélye – különbözteti meg. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy a kőből épült templom szentélyének oldalaihoz utóbb téglából apszissal zárt, a hajó felől megközelíthető kápolnapárt toldjanak. Csak ez az átalakítás tehető kétkedés nélkül a 12. századra: a kőtemplom akár a nagy háromapszisosakkal egyidőben is épülhetett.⁸¹

Csoltmonostoron, ahol feltárássra került a kolostor is, a helyzet bonyolultabb – és rejtélyesebb (**24. kép**). A templomhelyen, amelyet 19. századi urasági pince vág derékba, három egymást követő épület falmaradványai láttak napvilágot. Délebbre, a kolostorudvar kellős közepén, kerek építmény alapfalai kerültek elő, furcsa függelékekkel. A templomtól elkülönülni látszó kolostor nagyrészt egységesnek mutatkozott, de a keleti szárnyban az alapozások az északi helyiségben korábbi eredetre, a két déliben pedig későbbi építésre vallottak. Az északi helyiségben sírok és díszes bejárat maradványai kerültek elő. A templomok közül a legrégebb egyhajós, apszisos építmény volt, de ennek szentélyébe már festménytöredékeket őrző, nem tudni, honnan származó falazóköveket építettek be. A következő templom, amely lényegében elődje köré épült, már jóval nagyobb, mintegy 30 méter hosszú volt, hosszú, apszisos szentéllyel, ennek déli oldalán négyzetes helyiséggel, tágas, a támasznyomok hiánya ellenére bizonyára háromhajós hosszházzal. Az utolsó templom, amelybe ebből csak a négyzetes helyiséget vették át, kevéssel bővült észak és – toronypárral – nyugat felé. Főhajója apszissal, északi mellékhajója egyenesen zárult, kereszt alakú pillérei voltak, és közepén szentélyrekesztő fala húzódott keresztben.⁸²

Kőfaragványok kisebb-nagyobb töredékei szép számmal kerültek elő. A korábbi építkezések szempontjából a legfontosabb egy többnyire apró, letörött darabkákból álló együttes. Ez kerítésül szolgáló árokféle betöltéséből való, amelyre a kolostor déli szárnya ráépült. Letörött levélvégek – feltehetően korinthosziás fejezetből – (**25. kép**), sarokgumós lábazatrészek, különféle vörösmárvány töredékek tartoznak hozzá. Az utolsó templom falából feliratos kő töredéke került ki. A kolostor északnyugati részén két kis, díszített fehérmárvány kockafejezet (**26. kép; V.23**) látott napvilágot, megfelelő méretű, de homokkőből készült oszloptöredékekkel együtt. A kerek építmény körüli törmelékben féloszloptöredékek

⁸⁰ A témára vonatkozó tudnivalókat történész szemszögből legutóbb Fügedi Erik foglalta össze – *Fügedi 1991*, 35–66 –, azzal a végeredménnyel, hogy ezt a „jelzős szerkezetet... jobb lesz elkerülni.” Művészettörténeti oldalról a kérdés szakirodalmát jól áttekintette *Szakács 1992*, 1–11.

⁸¹ *Kozák É. 1983*, 311–326; *Kozák É. 1993a*, 20–26, 87–88. A szerző tárgyalja az alaprajzi típus számos építészettörténeti vonatkozását, így 11–12. századi falusi előfordulását is (*Kozák É. 1983*, 321–325, *1993a*, 84–87). V.ö. *Szöke M. 1986* – a feltárt, 18,35 m külső hosszúságú templom alaprajzával –, továbbá *Pannonia regia*, 74–78 – a kövekhez. A korai koldulórendi templomok idevágó típusához, amelyet nagyobb méretek jellemeznek, ld. *Kutnyánszky 2000*, 97–100.

⁸² *Juhász I. 2000*, 282–289; *Juhász I. 1992*, 98–101. A tornyok 1786-ban omlottak össze.

feküdtek, hozzájuk való fejezetekkel együtt. A keleti szárny északi helyiségénél hengertagos részlet találtatott, félpalmettás hullámindadísszel.⁸³

Szilárdnak vélhető időrendi támpont kevés van. A nyújtott szentélyű templom biztosan 12. századi, mert alapfalával Kálmán király pénzével keltezett sírokat vágtak át. A keleti kolostorszárny északi helyiségének korábbi padlórétegén 12. századi – talán III. István korából való – érme feküdt.⁸⁴ A kőfaragványok közül a letörött levélvégek mintázata az 1100 tájánál aligha későbbi mohácsi oszlopfő felől vezethető le, amelynek közelibb párhuzama ismeretes Pélmonostorról.⁸⁵ A sarokgumós lábazatok ugyanakkor korábbiak nem lehetnek 1100 tájánál.⁸⁶ A latin köfelirat egyes betűformái a 12. századra vallanak.⁸⁷ A félpalmettás hullámindadísz a 12. század második feléből való: alighanem Pusztaszer pécsi összefüggésű faragványaihoz kapcsolódik. Erről majd alább.

Az összefüggések sok tekintetben homályosak. Mindenekelőtt nem tudható, hogy mikortól kezdve volt Csoltmonostor. A vértesi példa arra figyelmeztet, hogy e tekintetben egyhajós templom is számításba jöhet, a visegrádi pedig arra, hogy ilyenhez jelentékeny faragványos anyag is tartozhatott. Ennélfogva azt se könnyű eldönteni, hogy a korai kőfaragványok az egyhajós vagy a hosszú szentélyű templomból valók-e. Ezek mindenestre bontási törmelékek, így – akárhány vörösmárvány volt is közöttük – legkésőbb az utolsó templomépítés kapcsán kerülhettek földre.⁸⁸ További kérdés, hogy miként illeszkedik az építéstörténetbe, és mire szolgált a kerek építmény, amely – ha a körülötte talált faltagoló elemek hozzá tartoztak – aligha létesülhetett a 12. század előtt.⁸⁹ A kolostort az ásató a hosszú szentélyű templommal hozta összefüggésbe, de úgy tűnik, hogy nem elég szilárd alapon, a

⁸³ *Juhász I. 2000*, 284, 286, 290–298; *Juhász I. 1992*, 102–103. A leletkörülmények leírása nem mindig egyező. A márvány kockafejezeteknél pl.: „a kolostor területén, a 'H' helyiség padozata alatt”, ill. a „rendház nyugati kerengőjének északi részén... a padozaton.” További változatok: „a templom délnyugati sarkánál van az egyetlen kapcsolódás a kétféle épület között. Több falszakasz vált ismertté... az egyik helyiség... belsejében... padló részletét is sikerült kibontanunk... Ettől a résztől nem messze egy másik észak-déli irányú fal omladékában egy fehér márvány oszlopfő is előkerült, a mostani felszíntől mindössze 30 cm mélységből” (*Juhász I. – Kristó 1973*, 104). „... a templom délnyugati sarka közelében, a rendház hajdani kerengőjének bejáratánál, a mostani felszíntől mindössze 30 cm mélységből.” (*Juhász I. 1973a*, 120), „... a második kolostor padlója alatt, a templom délnyugati sarka közelében.” (Tóth M. In: *Árpád-kori kőfaragványok*, 116).

⁸⁴ *Juhász I. 2000*, 284, 286, 289; *Juhász I. 1992*, 99; *Juhász I. – Kristó 1973*, 105. Itt mindenütt agyagpadlórol van szó. De: „A legdélibb gyermek sír feletti téglapadozaton egy XII. század közepére keltezett magyar ezüstpénz feküdt.” *Juhász I. 1974*, 217.

⁸⁵ V.ö. 41, 69. jegyzet (Mohács); *Radić 1997*, 106–108 (Pélmonostor). E két darabon a levélelemek minden tagjának önálló hosszanti vájata van, a csoltmonostoriakon viszont elemenként csak egy tag hosszú vájátú, és ehhez a többi külön-külön, elhatárolt kimélyítéssel csatlakozik.

⁸⁶ V.ö. **Dombó** 20, 46. jegyzet. Az első jól keltezhető hazai sarokdiszes lábazatok a dömösi altemplomban a 12. század első évtizedéhez fűződnek (v.ö. *Pannonia regia*, 62: 24. jegyzet). Az a „több... sarokleveles lábazati elem”, amely a kolostor keleti szárnyán egyéb kövek társaságában előkerült (*Juhász I. 1992*, 102), az újabb közleményben nem tűnik fel.

⁸⁷ A „q” a második és az „m” a harmadik sorban. V.ö. *Tóth S. 1990*, 150–151, 158–159: 43, 55. jegyzet, 187: 20. kép. Egyebekben a csoltmonostori felirat nem nagyon különbözik az 1100 környékére vagy elé tehetőktől (v.ö. 49. jegyzet).

⁸⁸ Feltéve, hogy a leletkörülmények közlésében nincs semmi keveredés. Tóth Melinda a vörösmárványokat az utolsó templomhoz kapcsolta, ezért a déli kolostorszárnyat legkorábban a 13. század második felére keltezhetőnek nyilvánította: *Tóth M. 1994*, 8. De a korai levélvégeket ő sem az utolsó templomhoz, hanem ennek elődjéhez köti (uo. 7). Az árok betöltésébe került köveknek pedig – amelyek, úgy tűnik, zömmel nagyobb tömbökből levált szilánkok – előzőleg együtt kellett létezniük valahol.

⁸⁹ *Juhász Irén* szerint (*Juhász I. 2000*, 283–284) 11. századi. De v.ö. *Tóth M. 1994*, 7. Itt helyzete alapján az esztergom-szigeti bencés apácakolostor udvarán feltárt kétapszisos – sírkápolnának tartott – építménnyel összefüggésbe hozva (v.ö. **Esztergom-sziget**). Ezekhez sorolható még a hasonló helyzetű, bizonytalan sárvármonostori épületnyom (ld. **Sárvármonostor**) és talán a monostorszegi kápolnácska is (v.ö. 74. jegyzet). Megkülönböztetendők viszont e kolostortestbe foglalt építmények – bármilyen célra épültek is – azoktól a különálló (plébániai, temetői) templomoktól, amelyeknek első példányát Somogyvárról ismerjük (*Bakay 1992*, 106, 108; v.ö. **Rudina, Zselicszentjakab**, Ellésmonostor: *Pávai 2000*, 223–224).

márvány kockaoszlopfők korai keltezésében bízva és a félpalmettás hullámindadisz korát félreismerve.⁹⁰ Ha a kolostor az utolsó templommal egyidejűleg épült ki, akkor a korai kőfaragványok a hosszú szentélyű templomhoz tartozhattak, amelyet az ásató joggal keltezett a 12. század első harmadára. Csak így képzelhető el, hogy az utolsó templom építése még ugyanebben az évszázadban megkezdődött, ahogy ezt számos körülmény jelzi – de ez már más lapra tartozik.⁹¹

Széplakon (**27. kép**) a helyzet egyszerűbb, ami részben a kőfaragványok hiányának és annak tudható be, hogy az alapfalak nagy részét kiszedték, így sokkal kevesebb építéstörténeti vonatkozású megfigyelésre volt mód. A kezdetet itt is egyhajós, apszisos templom jelenti, de ezt, úgy tűnik, csak egy nagy építkezés követte, amelyet szakaszosan hajtottak végre. Háromhajós, csaknem 30 méter hosszú templom épült, keskeny, egyenesen zárt mellékhajókkal, apszisos szentélynégyzettel, nyugati végén a hosszház egész szélességéhez illeszkedő szűk, téglalap alakú, felmenő szerkezetében többféleképp elképzelhető résszel: nyilván ezt szentelték föl 1143-ban. Az egyhajós templom alapfalait az apszis kivételével, úgy tűnik, felhasználták. A főhajótámaszok sávalapjaihoz mindenesetre utólag építettek hozzá három pár vastos pillérre valló alaptömböket, és pedig a korai apszis mellett is, ahol elkülönülésük nem írható ezzel egykorú falak felhasználásának számlájára. A templomtól északra épült meg a kolostor, nyugat felé előreugróan, kerengővel – amely a keleti oldalon sikátorra látszik szűkülni. A rendház északkeleti sarkát hatalmas, vastag falú, apszisos rotunda foglalta el, kitéremlően.⁹²

Pásztó (**Történeti katalógus, 30. kép**) ezek sorában az egyetlen hely, ahol a háromhajós hosszházhoz csatlakozó, közös alapvonalra szerkesztett, hármas szentélykialakítás megjelenik – négyszögű középső résszel. A hosszházzal szinte semmit nem lehet tudni, torony, úgy látszik, csak a dél felé csatlakozó, kevés maradványából ismert rendházhoz tartozott. A keltezés nem sokkal biztosabb alapú, mint a rendi hovatarozás meghatározása. Az apátság mindenesetre, amelynek az uralkodóházat illető patrónusi jogát 1265-ben az ifjabb király adományozta el, 1138-ban már fennállt: a dömösi prépostsággal volt közös halastava, – amiből akár 11. század végi alapításra is lehetne következtetni.⁹³

⁹⁰ *Juhász I. 1992*, 99; *Juhász I. 2000*, 285. A tézist alátámasztó régészeti érvek – amelyek talán a kerítésfal építésére és bontására vonatkozó megfigyelésekkel kapcsolatosak (uo. 286) – nem világosak. A félpalmettás hullámindadisz a 11. század második felére keltezve: uo. 298 (23. sz.). A kockafejezetek esetében a „12. század első harmada” (uo. 295–297: 18–20. sz., a harmadik darab töredékes, szórvány) elfogadottnak tűnik (v.ö. *Árpád-kori kőfaragványok*, 116–117; *Marosi 1984*, 32). De díszített pajzsú kockafejezet készült még a 13. század elején is (*Marosi 1984*, 96. 100. kép: Kisbény), a felületkezelés hasonló módja pedig – durvított alap, kivágásszerű, lapos forma – éppúgy előjön Zalavárott, mint másfél évszázaddal utóbb Pilisen (ld. *Pannonia regia*, 81–82: I-24, ill. 238: IV-4.). Nehéz eldönteni, hogy díszítésmódban melyik áll távolabb a csoltmonostori példától. A kövek természetesen nem döntöttek a kolostor keletkezése szempontjából, már csak azért sem, mert a fő darab lelőköörülményei homályosak (vö. 83. jegyzet).

⁹¹ *Juhász I. 2000*, 284, 286; v.ö. *Tóth M. 1994*, 8 – kicsit későbbi kormeghatározással. Ha a kolostor mégis a hosszú szentélyű templommal egyidős (v.ö. 90. jegyzet), akkor a 12. század második felében alaposan átépülhetett, a korai kövek pedig az egyhajós templomból valók.

⁹² *Polla 1986b*, 53–124 (a méretekhez: 64–65; a továbbiakhoz: 79, 88; 66, 295: 146. kép; 62–63; 78, 86, 105–106, 121). A főhajó és a mellékhajók pillértengelyig számított szélességének aránya körülbelül 3,75:1. Az alapozási árkok képe a keleti kolostorszárny délről második helyiségénél hozzáépítésre vallott, a nyugati szárny viszont a templom sarkával egybeépültnak látszott. A nyugati részre toronypárt rekonstruáltak, de itt egyszerű előcsarnok is elképzelhető, esetleg karzattal, egy toronnyal vagy anélkül. Az utólagos pilléralapozások 2x2 méteres nagysága – függetlenül az egyhajós templom falainak felhasználásától – inkább gótikus átépítésre utalhat, v.ö. pl. *Bertalané 1971*, 1. kép. Az ásató szerint a rotunda fala többhelyütt kötésben volt a kolostorhoz tartozókkal, pedig helyzete (v.ö. 89. jegyzet) éppen nem erre engedne következtetni. Mindenesetre a többi épületnél később bonthatták le, mert alapfalát nem szedték ki.

⁹³ V.ö. 77. jegyzet, továbbá *Valter 1982*, főleg: 167–170, 5. kép, 175–177, 180, 182–184, 193–195. Az alapítás valamiképp összefügghetett a dömösiével, illetve a hercegi birtokállománnyal. Az elég bőséges újkori adatanyag – amelyben többek közt a torony is szerepel – természetesen a ciszterciek által átalakított állapotot tükrözi, így régészeti alátámasztás nélkül nem vonatkoztatható a korai monostorra.

Mindezek a példák – közjük értve Pannonhalmát, függetlenül a keletkezéstől, hiszen az átformálás lehetősége 1137 előtt megvolt – azt mutatják, hogy a bencések nem tartották kötelezőnek a „bencés templomtípus” alkalmazását. A csoport közös jellemzőjének – ezúttal inkább kivéve Pannonhalmát – a főszentély formai megkülönböztetésére, illetve hangsúlyozására irányuló törekvés tekinthető, amit a háromapszisos Dombó esetében az e körben mellőzött kriptá beiktatásával valósítottak meg.⁹⁴ A példákat némi nagyvonalúsággal még lehet szaporítani (Esztergom-sziget, Pankota – mindkettő feltehetően 11. századi eredetű – , esetleg Pusztaszer: kétszentélyes templom⁹⁵). Ide számítható még az egyhajós vértesi templom is bővített állapotában, amely a 13. századi premontrei megoldások sajátos előzményének vehető.⁹⁶ Biztosan vagy igen valószínűen háromhajós, bencés és a 12. század első feléből való példa azonban csak kettő van: Széplak és Csoltmonostor. Ezeket összefüzi egymással a főszentély jelentős mérvű kiugratása, függetlenül a részletektől (Csoltmonostoron az apszis, úgy látszik, nem fűződött le a szentélynegyszögörről, és diadalívpillérnek sincs nyoma). Ez a megoldás lehetne éppen bencés eredetű, de hazai őspéldája nem az: a dömösi préposti templom alakjának kriptájától és – feltehetően mindkét esetben – mellékapuszaitól is megfosztott változatról van szó.⁹⁷

A „bencés templomtípus” azért nem vészett ki teljesen. Négy épület említhető itt, bár az egyik csupán feltételesen. Rudina apátságának Szent Mihály- és a legfeljebb sejthetően bencés Ellésmonostornak ismeretlen titulusú templomáról már csak kiásott csekély falmaradványaik tanúskodnak. A kapornaki apátság Szent Üdvözítő-temploma – a titulus a székszárdi apátságé is – az egyetlen a dunántúli bencések közül, amelynek 12. századi alakját maradványai fennálló egyház külső képében legalább valamelyest sejtetik. A negyedik, Deáki Szűz Mária-temploma, Pannonhalma egykori birtoka, a toldásoktól és átalakításoktól eltekintve románkori alakjában áll fenn, amit ugyan 1228-ban szenteltek fel, – de nem mint előzmény nélkül, hanem mint régibb építmény újjáépítve kibővített változatát.⁹⁸

E ponton ajánlatos pillantást vetni a bencés rend helyzetének alakulására a 12. század második felében. Királyi alapítás nincs – hacsak Földvárt nem mégis III. Béla alapította. De ő inkább ciszterci kolostorokat alapított, némely esetben alkalmasint bencéseket szüntetve meg ezzel.⁹⁹ Két nádora viszont, Farkas és Tamás, 1170–80 körül egy-egy jelentős monostort hozott létre Földvártól kétfelé a Duna mentén, Madocsán és Ercsiben. Mindkettő templomát csak leírásból és kevés maradványból ismerjük.¹⁰⁰ Magánalapítás lehetett több is – ide tartozik Belus báné és nádoré a század közepén Bánmonostoron –, de éppen azt, amelyről pontos

⁹⁴ V.ö. 24, 32. jegyzet. Az, hogy Pannonhalmán a 13. században a főszentély alatt altemplomot alakítottak ki, arra vall, hogy az addig fennálló épületben is volt ilyen, ez pedig ezek szerint inkább 11, mint 12. századi lehetett.

⁹⁵ V.ö. **Történeti katalógus; Esztergom-sziget**; 65. jegyzet, **H. Mór: Monostorok, 8. kép**; *H. Mór 2000*, 598–604, 608, 610–604; 26. jegyzet, **Szermonostora**. A pankotai templom esetében a háromhajósság nem bizonyos. Az erre főképpen utaló főloszlopos, sarokdíszes lábázatú pillérmaradvány gyengének tűnik. Pusztaszeren a kétszentélyes templom feltehetően háromhajós volt, de sem a kora, sem az egyházi szerepe szempontjából nem biztos, hogy ide tartozik.

⁹⁶ Kisbény, Jánoshida. Ld. *MTM* 36–37; v.ö. *Tóth S. 2000a*, 134, 153: 16. kép; *Kozák K. 1974b*, 277–290.

⁹⁷ V.ö. 6. jegyzet. Csoltmonostoron a mellékhajók zárásának módja tulajdonképpen nem volt megállapítható. A négyszögű helyiség a szentély déli oldalán egyenes végződést valószínűsít, de faltömegbe rejtett apszis sem elképzelhetetlen.

⁹⁸ *...abbas et conventus Sancti Martini de Pannonia ...in desiderio gerent ...ecclesiam Sancte Marie de Salla ad monasterium ipsorum spectantem rehaedificatam quidem et ampliatam per ipsos honorifice consecrari...* – mondja a felszentelő püspököket kijelölő pápai oklevél (*PRT I. 687*). A felszentelés megtörténtét a Pray-kódex bejegyzése igazolja (*Mons Sacer I. 302*). A többi titulushoz ld. **Történeti katalógus**.

⁹⁹ Pilis, Pásztó jöhet számításba. V.ö. 2, 5, 11, (Földvárhoz is:) 77. jegyzet. III. Bélának a ciszterci rend részére adott kiváltságleveléhez (1183) és további ciszterci alapítványaihoz (Egres, Szentgothárd, Zirc) ld. *Hervay 1984*, 29, 90, 159–160, 208.

¹⁰⁰ A Szent Miklós titulus ezúttal kétségtelenül bencés összefüggésben jön elő (v.ö. 74, 77. jegyzet) – mindkét esetben. Ld. **Történeti katalógus; Madocsa; Ercsi**.

értesülésünk van, Walfer ispán 1157-ben alapított és Pannonhalma alá rendelt küszéni monostorát III. Béla védelmi politikája rövidesen megszüntette.¹⁰¹ A király Walfer fiát a feltehetően szintén a század közepe körül létesült kapornaki kolostor kegyuraságával kárpótolta, ami bizonyára az alapítói család örökös nélküli kihalásának folytán háramlott rá.¹⁰² A maradványokból lehet a század harmadik negyedében létrejött új – nyilván magánalapítású – monostorra következtetni Jásdon, továbbá régibb királyi, illetve családi kolostor megújulására ugyanezidőtájt Somogyvárott és később Csoltmonostoron.¹⁰³

Mindez arra vall, hogy az 1140 körüli megeléknülést vagy 30–40 évnyi fellendülés követte a rend életében, amely döntően a dunántúli főurak áldozatkészségén alapult. III. Béla alatt azonban hanyatlás állott be, amit nem csupán a királyi kegy elfordulása jelez, hanem olyasmi is, mint Belus monostorának tönkremenése. Ebben az időszakban a rendi építkezések keretei alighanem tetemesen leszűkültek.¹⁰⁴

Rudina és Ellésmonostor (**28. kép**) esetében kérdéses, hogy keletkezésük a fellendülés időszakára tehető-e? A két egymástól távoli templommaradvány alaprajzi arányaiban (v.ö. **Rudina, 2. kép; 29. kép**) egyező és méreteiben is hasonló: a „bencés templomtípus” egyhajós építmények nagyságrendjében való alkalmazásáról van szó.¹⁰⁵ Egyeznek abban is, hogy a főhajófal tartói a hegyekben kő-, a síkságon téglatöredékek alapján oszlopoknak rekonstruálhatók, amelyekből feltehetően mindkét helyen három pár volt.¹⁰⁶ Egyezés továbbá az, hogy közelükben kis, egyhajós temetői templom állt.¹⁰⁷ Az észrevehető eltérések – a különböző építőanyagból adódóktól eltekintve – jelentéktelenek: Ellésmonostoron utólag – a főhajó nyugati szakaszára is kiterjedő módosítással – két homlokzati tornyot építettek, Rudinán, úgy látszik, megelégedtek eggyel. Ott a csak részben kiásott kolostor a déli oldalon állt, itt a teljesen feltárt az északon.¹⁰⁸ A leletek mégis kétféle, meglehetősen nagy időközű keltezéshez vezettek. Ellésmonostoron az egyetlen jellegzetes kötőredék szenteltvíztartóvá átfaragott, 11. századi típusú vállkőé, 1100 körülinek látszó díszítéssel.¹⁰⁹ Rudinán bőven van kő – például a pécsi székesegyházhoz kapcsolható ívsorból, semmi környékbelihez nem

¹⁰¹ A megszüntetésről III. Honorius pápa II. András királyt intó oklevele tájékoztat: *B. rex, pater tuus, suggestione quorundam prefatam ecclesiam, remotis inde personis, cum eodem monte sibi pro munitione recepit...* (Theiner I. 53) A Pannonhalma alá rendelésről az alapítólevél így szól: *...ex gratia et precepto regis ...monasterio Sancti Martini in Sacro Monte Pannonie ...in obedientiam tradidi...* (PRT I. 604). A pápai oklevél is megjegyzi, hogy ez *de assensu ...G. Regis Ungarie, avi tui* történt. A 12. századba tartozhat még Mikének, a századforduló nádorának a pornói alapítása is. V.ö. Küszénhez: **I.15**, általában: **Történeti katalógus**.

¹⁰² II. András király 1212-ben kiadott oklevele szerint. Az alapítás II. Géza király közreműködésével történhetett. Az apátság 1237-ben Géza király oklevelének bemutatásával birtokpért nyert. Az oklevelet 1257-ben IV. Béla király átírta, de ebből csak egy részletet ismerünk. (Wenzel VI. 353; Zala vármegye I. 11–12, 33–34) A részlet átíró oklevél szavai (*tenores literarum ...Geyse regis magni, atavi eiusdem domini Bele regis*) I. Géza királyra utalnak (v.ö. SRH I. 126, 400, 402–403), – de vele dédunokáját egy ízben a Képes Krónika szövege is összetéveszti (uo. 395). V.ö. **Történeti katalógus**.

¹⁰³ V.ö. **Jásd, V.26; Somogyvár, V.18–22**; Csoltmonostorhoz: 90–91. jegyzet, **V.24**. Mindezekről ld. alább is.

¹⁰⁴ II. Géza, úgy tűnik, támogatta Küszén és Kapornak alapítását: v.ö. 101–102. jegyzet. Bánmonostorhoz és a ciszterciekhez v.ö. még 2, 99. jegyzet.

¹⁰⁵ A külméret torony nélkül Ellésmonostoron (ld. Pávai 2000, 224) 17,8x11,9 méter, Rudinán körülbelül 16x10 méter. V.ö. 81. jegyzet.

¹⁰⁶ V.ö. **Rudina**; Pávai 2000, 226 (az itt megadott kétféle oszlopátmérő közül csak a 82 cm-es lehetett főhajófal hordására alkalmas); *Bozóki 1998*, 41–42; *Bozóki 2000*, 234. Rudinán a támaszokhoz tartozó alaptestek jól kivehetők; Ellésmonostoron, úgy tűnik, nem volt nyomuk. V.ö. *Bozóki 1998*, 39, továbbá 40 és Pávai 2000, 223 (alaprajzok).

¹⁰⁷ V.ö. 89. jegyzet.

¹⁰⁸ V.ö. Pávai 2000, 224–225; **Rudina**.

¹⁰⁹ *Bozóki 1998*, 39, 41, 45: 6. sz.; *Bozóki 2000*, 233–235, 238. Az itt megadott dömösi párhuzam jó irányba mutat. Az ugyanitt említett idomtégla oszlopfejezetek kevésbé korhoz kötöttek. A vállkőtípus Feldebről, Visegrádról, Pilisszentkeresztről, Dombórról ismert (*Pannonia regia*, 56, 57: I. 6. kép, 72–76: I-12–15). A templom korai keltezése a művészettörténeti adatokból levezetve: Pávai 2000, 229. Az, hogy a rég fennálló templom mellett csak a tatárjárás után létesült volna kolostor (uo.) teljesen valószínűtlen.

hasonlítható ábrázolatú konzolokkal (**Rudina, 6. kép**) –, és bizonyos jelek arra vallanak, hogy ezek 1200 felé keletkeztek. A két keletkezés biztosan közelítendő egymáshoz – de vajon merre?¹¹⁰

Deáki ugyanezen nagyságrendi típusba tartozó, toronypáros, kétszintes templomának (**30–32. kép**) ügye szintén talányos.¹¹¹ Első okleveles említése (1102) szerint Somogyvárral egyidős vagy akár annál régibb eredetű lehet.¹¹² Pilléreinek hasábos alakja, külső és belső falpilléres tagolása, heveder nélküli boltozása 1228-hoz régies. A lizénás szentélytagoláshoz a középső és a déli apszison a lezáró ívsor nem jól illeszkedik (**33. kép**). Mindez felfogható lenne régibb részek fenntartásának jeleként. De az apszisok tagolt lábazata és a toronyaljok megnyitása a mellékhajók felé nem vall nagyon korai eredetre.¹¹³

Kapornak szilárdabb pont a magyar építészettörténetben (**34. kép**). Hossza normális: mintegy 30 méter. Szentélyéből fennáll – lezárása nélkül – a sima falú középső apszis és a két oldalsónak a csekély maradéka (**35. kép**). Az apszisok között féloszlopszerű taggal töltötték ki (**36. kép**). Az északi oldalon nemrég feltárult a főhajó barokk ablaktól átvágott keleti árkádíve, pilléres alátámasztásának részleteivel (**37. kép**). A nyugati részen fennáll – megmagasítva – a toronypár a közbülső oromfallal (v.ö. **Történeti katalógus, 14. kép**). A tornyok alját és között hevederívek kapcsolják össze, és élkeresztboltozatok fedik. Az emeleten, ahová a nyugati toronyfalakban kétfelé induló lépcsők vezetnek, nyilván karzat volt, a templom teljes szélességében egybenülő terekkel. A déli torony keleti oldalán a legutóbbi feltárás óta jól látható, hogy tere eredetileg mindkét szinten külön-külön árkádívvvel megnyílt a mellékhajó irányában (**38. kép**). A karzat fölött pedig – a mai harangszobák alatt – ikerablakos szint következett.¹¹⁴

A részletek egyszerűek. A főapszison attikai lábazat vonul végig, szélein lizénák indulnak, amelyeket fent egykor bizonyára ívsor kapcsolt össze, közepén nagy, rekonstruált,

¹¹⁰ Ld. **Rudina; V.30**. Minősíthetnének az ellésmonostori vállkötödéket hozott anyagnak, vagy igazíthatnánk Rudina keletzését mégis a téglába vésett glagolita betűkből kiolvasott évszámhoz (1129: **Rudina, 8. kép**). Egyik sem látszik megnyugtató megoldásnak.

¹¹¹ Kezdve a méretekkel. Ipolyi Arnold szerint a templom belső hossza az apsziszáradékig 52, szélessége 34 láb (*Ipolyi 1860*, 46). Ez a Lippert József által készített léptékhíbas alaprajz (uo. II. tábla: itt 30. kép) arányaihoz akkor illik, ha a hosszúságot a toronypár nélkül vesszük. Ilyen módon mintegy hosszában 71, széltében 39,5 lábnyi külméret számítható ki (kb. 22,4 x 12,5 méter). Ennél a rajz felére csökkentett léptékéből valamivel nagyobb méret adódik (kb. 25,5 x 14,2 méter). Ebből leszámítva a tornyok belső támaszaitól nyugatra eső részt 19, illetve 21,5 méter körüli hosszt kapunk. A mai állapotot mutató alaprajz szerint, amelyet Václav Mencl közölt, a teljes és a tornyok nélküli külméret nagyjából 21, illetve 18 méter (*Mencl 1937*, 156; megjegyzendő, hogy Lippert hamis léptéke átrajzolással e könyvbe – 154 – és magyar megfelelőjébe – *Gerevich T. 1938*, 108 – is bekerült). A deáki templom tehát nem lehet sokkal nagyobb az ellésmonostorinál (v.ö. 105. jegyzet).

¹¹² *PRT I. 593: ecclesiam Sancte Maria de Uuaga* II. Paschalis pápa számos más egyházzal együtt megerősíti Pannonhalma birtokában. V.ö. 98. jegyzet.

¹¹³ A pillérek 140 éve egyszerű, élszedett hasábosak voltak (*Ipolyi 1860*, 52, II, IV. tábla: itt 30, 32. kép), ma kereszt alakúak (*Mons sacer* I. 305: 5. kép; válpárkányuk is megváltozott). A boltvállakhoz a korábbi forma jobban illett. A falpillérekhez v.ö. 25. jegyzet, a boltozásmódhoz pl. *Tóth S. 1998a*, 50, 52. Itt említhető, hogy a pécsváradai „altemplom”-ban a középpilléres forma bizonyára 12. századi kialakításánál – de talán már korábban is – hevederes boltozást alkalmaztak (v.ö. **Pécsvárad**). A deáki szentély tégláig csupaszított és vakolt állapotát párhuzamba állította *Dercsényi 1972*, 123–124. kép. A templomot kevéssel előbb Václav Mencl – korábbi könyvében (v.ö. 111. jegyzet) kifejtett álláspontjával szemben – 1100 tájára keletkezte és Garamszentbenedekkel hozta összefüggésbe, alaprajzain úgy különítve el a két építési korszakot, hogy az elsőbe került – pillérrészeken és falpillérekén kívül – a teljes földszint, valamint a karzatos, toronypáros nyugati rész: *Mencl 1966*, 152. A toronypárral kapcsolatban megjegyzendő, hogy Ellésmonostoron, ahol talán jobb az esély a korai keletkezésre, utólag épült (v.ö. 108–110. jegyzet). Ehhez és a tagolt lábazathoz v.ö. az alábbiakat is (Kapornak, Madocsa).

¹¹⁴ A templomról mindmáig Bogyay Tamás munkája a legalapvetőbb: *Bogyay 1938*, 153–161 (a hosszmet: 156). Az újabb feltárások (a déli apszis maradványa is ide tartozik) közöletlenek. A tudnivalókat összefoglalta és a nyugati részt módszeresen ismertette *Szakács 1992*, 61–69. Ld. még *Szakács 1993*, 8. Szakdolgozata összefoglaló fejezetében (145–146) és itt – megfigyelésével ellentétben – a középső karzatrész és az északi torony között csak önálló, zárt helyiséggel, illetve ajtónyílással számol. V.ö. 116. jegyzet.

félköríves ablak külső fele látszik. A mellékapszisok nem maradtak meg a lábazatig, de ez az északon a 19. században még látható volt.¹¹⁵ A feltárt pillérrész kereszt alaprajzú formára vall, az árkádív ennek megfelelően lépcsőzött. A lábazat egyszerű rézsú, a fejezet dísztelen horony. Az utóbbi itt-ott a nyugati részen is megfigyelhető, ahol külső fallábazat nem látszik, és további részleteket csak a déli torony felsőbb szintjei kínálnak: a karzaton nyugat felé nyíló, rekonstruált, félköríves ablak, fent pedig a keleti és a déli oldal lényegében eredeti állapotú, bár sérült ikerablaka látszik. A délin, amely ma nyitott, az is látható, hogy illeszkedik a külső falsíkhöz, belülről viszont mindkettő félkörös visszaugrásban helyezkedik el (**39–40. kép**). Az osztót sarokgumós lábazatú, kockafejezetes oszlopból és egyszerű, rézsúin hengertagos lezárású vállkőből alakítottak ki (**41–42. kép**).¹¹⁶

Az építésmód vegyes anyagú. Az apszisok lábazati része kváderből készült, a főapszison a lizénapár is, de a kitöltő fal téglá. Másutt is csak a pontosabb formálást igénylő részek készültek kőből: az árkádív és tartói, a déli tornyon a keleti árkádívek, az ikerablakokon az osztók és az ívek.

Az elpusztult hosszházrészek nehezen elképzelhetők. A síkfödémes főhajó magassága megállapítható (mintegy 13 méter), tagolódása nem. Giulio Turco alaprajzán – ahol kerengős kolostor is feltűnik a déli oldalon – két pillérpár látható. A feltárt keleti támaszköz azonban kisebb, semhogy két – és nagyobb, semhogy három azonos méretű szakasz kimérhető lenne nyugat felé. Ha valóban csak két pillérpár lett volna egykor a hosszházban, az a nyugatabbi szakaszokban a somogyvárinál nagyobb fesztávot és megfelelően megnövelt árkádív-magasságot jelentene.¹¹⁷ Ettől nem független az a kérdés sem, amit a déli torony keleti oldalának emeleti árkádíve vet fel. Ez utalhatna akár oldalkarzatra is, de csak a keletinél jóval alacsonyabb (és kisebb támaszközű) árkádokkal kapcsolatban. Esetleg gondolhatnánk arra is, hogy csak kamraszerű tér kapcsolódott az emeleten a toronyhoz, ezen a főhajó felé túlnyúló középső karzatrésszel összefüggésben (ilyet a Turco-rajz alapján el lehetne képzelni), mint Zsámbékon, – de három egyforma szakaszra tagolt hosszház ebből se jönne ki. Talán a legegyszerűbb megoldás a legjobb: az tudniillik, hogy mindkét szint a mellékhajóba nyílt.¹¹⁸

Az elrendezés egészének és a kereszt alakú pillérformának mindenesetre nyilván Somogyvár a fő előzménye. Ehhez képest azonban lényeges különbséget jelent a nyugati részen a torony megnyitása a mellékhajó irányában. Ez a megoldás, ami a 13. század első felében a tornyokra többé-kevésbé kiterjedő karzattal együtt „nemzetségi” monostoraink talán legjellemzőbb vonásává lett, itt mutatható ki először – hacsak a deáki templom megfelelő

¹¹⁵ Bogyay 1938, 155. *Rómer 1876*, 23 itt idézett megjegyzése mindkét mellékapszisa vonatkozik.

¹¹⁶ Hornyos vállpárkány a déli torony földszintjén és az északi emeletén, a középső karzatrész felé: *Szakács 1992*, 65–66. 58. 66. kép. A déli torony emeletén kelet felé is volt – kisebb – félköríves ablak, ami arra vall, hogy az eredeti árkádnilyást és a mögötte lévő teret már a barokk újjáépítés előtt megszüntették (v.ö. uo. 69; Bogyay 1938, 157). a tornyok felső szintjeihez ld. még uo. 67, ill. 157–158. A déli ikerablaknál a falvastagság 92 cm, ebből a visszaugrás 18 cm. A keleti oldalon az utóbbi szélessége 146, a nyílásé 116 cm. A lábazat magassága 28, talplemezének szélessége 35 cm. Az oszlop vékonyodik: lent 20–21, fent 18 cm átmérőjű, magassága a déli oldalon 92 cm. Ugyanitt a fejezet 26,5 cm magas, fent 28 cm széles, a vállkő 24 cm magas.

¹¹⁷ A főhajómagassághoz ld. Bogyay 1938, 156. Ő 5,10–5,20 méter fesztávolságú árkádívekkel számolt (uo.), ami csaknem 7 méternyi tengelyközt jelent. A feltárt pillérköz csak 4,14 méter széles. Bogyay alaprajzi szerkesztése (uo. 154) következőképp a pillérállásokra nézve nem lehet helytálló. Turco rajza uo. VIII. tábla. A pillérközökhöz v.ö. 54. jegyzet. A feltárt szakasz fesztávja nem sokkal kisebb a somogyváriakénál (Koppány Tibor felmérései szerint ezek 4,25–4,75 méter közöttiek; v.ö. 57. jegyzet).

¹¹⁸ A Turco-rajz (v.ö. 117. jegyzet) a tornyok belső tartóihoz kapcsolódóan a hosszházba erősen benyúló falpilléreket mutat – igaz, falvastagodást csak a toronysarkoknál jelez. Zsámbékhoz ld. *MMT 5*. II. 490. 618, 620, 634. kép; *Szakács 1992*, 90–91, 93–94. A lehetőségek latolgatásához figyelembe veendő az is, hogy 1913-ban a keleti toronyfalakon a barokk ablakok közepe tájáig érő kőíveket észleltek (v.ö. uo. 68–69; Bogyay 1938, 157), amelyek – ha a lejjebb fekvő feltárt árkádrész nem azonos egyikükkel – boltozásra utalhatnak. A feltárt árkádrész megháromszorozva még a Bogyaynál szereplő igen hosszú pillérekkel számolva is majd 4 méter maardna a hosszházból. Valószínű tehát, hogy három rövidebb pillérpárral és a keletivel nagyjából egyező méretű árkádívekkel kell a hiányzó hosszházrészben számolnunk (v.ö. 117. jegyzet).

részét nem akarjuk korábbinak látni.¹¹⁹ A megoldás elterjedése mindenestre nem tűnik gyorsnak: a kissé későbbinek vehető, ugyancsak páros elrendezésből megmaradt madocsai torony, amelyen újra előjön az attikai fallábazat (**Madocsa, 2–3. kép**), kelet felé zártnak látszik. Karzat, nyugat felé néző ablakkal, itt is volt, de a keleti falon csak ajtó nyílt, amely bizonyára a mellékhajóból felvezető lépcsővel függött össze. Az ikerablakos szint legfeljebb átalakítva állhat fenn.¹²⁰ A kapornakinak a részletképzése, akár az attikai fallábazat, megintcsak nem vezethető le Somogyvárról. Hasonló lábazat- és fejezetforma – többek között – Almásmonostorról idézhető (**43–44. kép**).¹²¹

Az ornamentika a 12. században a bencés kolostorok körében, úgy tűnik, mindvégig csak korlátozott mértékben terjedt el. a korábbi időszakot a 11. századból átnyúló stílusváltozatok megnyilvánulásain kívül (amilyen pl. az ellésmonostori vállkötőredék)¹²² többnyire csak bizonytalanul megítélhető, egymással összefüggést nem mutató szórványok képviselhetik, mint pl. a csoltmonostori márvány kockafejezetek (**26. kép; V.23**), egy almásmonostori indadíszes töredék (**45. kép**) vagy a földvári oszlopfőtöredék (**V.25**).¹²³ Összefüggő vonulat csak a második pannonhalmi felszentelés tájékára tehető darabbal kezdődik (**V.17**), és zömében két somogyvári szakasz (**V.18–22; V.32–34**), valamint Jásd (**V.26**), Madocsa (**V.38**), Ercsi (**V.35–37**), Csoltmonostor (**V.24**) faragványain követhető nyomon. Ehhez a vonulathoz több-kevesebb indokkal kapcsolhatók olyan emlékek, amelyeknek bencés vonatkozásra vitatható – pl. Pusztaszer (**V.31**) – vagy egyáltalán nincs. Az utóbbiak között vannak olyanok, amelyek világosan mutatják egyes bencés kolostorokban feltűnő stílusjelenségek renden kívüli eredetét (Székesfehérvár, Pécs). A bencés anyagon belül az ábrázolások jelentékeny szerepe csak Jásdon és Somogyvárott mutatható ki.

A pannonhalmi medencetöredék (**V.17**) az első somogyvári szakasz faragványaival együtt az óbudai prépostsághoz és kor szempontjából ennek II. Géza király által 1148-ban kiadott adományleveléhez köthető emlékekkel kapcsolatos.¹²⁴ Az óbudai és somogyvári díszítésmódot főleg a palmettás indák közé fonódó állatalakok jellemzik. A pannonhalmi részleten, amelyet a felszentelésre (1137) hivatkozva a többi elé lehet keltezni, növényi idomok nem jelennek meg, de az állatfigurák budai lelőhelyű darabokra emlékeztetnek.¹²⁵ Az Óbuda és Somogyvár közötti összefüggést a legszembeötlőbben egy, illetve több, lapos ívvel és oszloppárral keretelt, függőleges díszítő sávokkal kísért dombormű töredék-anyaga mutatja

¹¹⁹ V.ö. *Tóth S. 2000a*, 132; Deákihoz: 113. jegyzet.

¹²⁰ A templom szentélyének alakja ismeretlen. Ld. **Madocsa; Történeti katalógus**.

¹²¹ A sarokgumós lábazatokhoz v.ö. 86. jegyzet. A kockafejezetek elterjedéséről, változatairól nincs átfogó képünk. Korai példányok lehetnek a pécsváradi „alttemplom” középpilléreben, másodlagos helyen – talán korábbi átalakításból (v.ö. 18, 113. jegyzet; **Pécsváradi**). Esztergomi vonatkozásokra korlátozott áttekintést ad *Marosi 1984*, 31–32. A Szent István-teremben lévő díszítetlen változat a Kapornakon is alkalmazott forma származéka lehet. Almásmonostorhoz v.ö. 2. jegyzet; **Történeti katalógus**. Az ottani laposabb arányú példány (magasság 36, szélesség fent 52, oszlop átmérő 44 cm), úgy tűnik, sarokdíz nélküli lábazattal függ össze (magasság 40, talplemez 55 x 58, oszlop átmérő 45 cm; mindkettő Középlakon, a református templomkertben). A sarokdíszes lábazat (középlaki háznál) kisebb oszlophoz tartozott (átmérő 30, talplemez 36 x 36, magasság 27 cm). Kapornakon a nagyság egyezik, de az oszlop vékonyabb (ld. 116. jegyzet). A Pannonhalmán fennmaradt – némileg eltérően formált – példány valamivel kisebb (*Mons Sacer* I. 280: II.10.).

¹²² V.ö. 109. jegyzet, továbbá Dombóhoz, Csoltmonostorhoz: 75, ill. 85–86, 91. jegyzet.

¹²³ V.ö. **Földvár** is. A csoltmonostori fejezetekhez v.ö. 90. jegyzet. Az almásmonostori kövön (*Balogh 1982*, I. 12, 77: 10. jegyzet, 19. kép), amelynek lefaragott oldalára újkori sírfeliratot véstek, igen finoman kidolgozott, hurkolt, félpalmettás hullámindapár jelenik meg, de olyan különleges ujjazásmóddal, amely a magyar romanika semmilyen más maradékára nem emlékeztet.

¹²⁴ Az adománylevelről a prépostság első fennmaradt okirata (v.ö. 3. jegyzet). Ennek tartalmát vonatkoztatja a Képes Krónika I. Gézára (v.ö. 102. jegyzet). Az összefüggéshez és a keltezéshez ld. főleg *Marosi 1980b*, 211–213; *Mons Sacer* I. 277.

¹²⁵ A legjobb párhuzam talán a madaraktól marcangolt nyúl (*Gerevich L. 1971*, IV. tábla). Említhető a vadászjelentes fríztöredék is (*Gerevich L. 1971*, VII. tábla).

(V.19–21).¹²⁶ Ezekből egyúttal az is kitűnik, hogy a két stílus nem egyforma, és az óbudai jobb színvonalú. Hasonló képet nyújt a somogyvári emberalakok összevetése más budai darabokkal, függetlenül attól, hogy az apátságban a stílus jobb kiadásának jelenlétét is igazolja lelet.¹²⁷ Kiegészíti ezt az összefüggést az, hogy a 11. századi utánezatoknál antikiosabb alakítású akantuszlevelekkel ellátott korinthosziás fejezetmegoldás, amelynek egyik fő lelőhelye éppen Buda, Somogyvárott is feltűnik.¹²⁸

A töredékek egykori szerepe nem állapítható meg egyértelműen. Mindkét esetben felmerült az a feltevés, hogy a domborművek és tartozékaik szentélyrekesztőből valók, sőt, az óbudai anyaghoz rekonstrukciós vázlat is készült, amelyen két egymás fölötti domborműsor vízszintes díszítő sávoktól kísérve jelenik meg.¹²⁹ Efféle összefüggés Somogyvárott is elképzelhető, mivel a legközismertebb madaras-indás töredék a hozzá tartozó, elveszett szörnyfejes darabbal együtt, amellyel nyilván szimmetrikus kompozíció jobb felét alkotta, hozzávetőleg a három részletéből ismert domborművel egyező szélességűvé egészíthető ki, és vastagságban is nagyjából megfelel annak (ld. V.22). A széleken megfigyelhető illesztési nyomok ugyan nem egyeznek, de a dombormű és a fríz hasonló – talán merőleges – kapcsolódását környezetükhöz nem zárják ki.¹³⁰ Hasonló nyomokat az óbudai anyag, amely mindenestre a somogyvárinál kevésbé törekeny szerkezetből való, legfeljebb részben mutat.¹³¹ A somogyvári domborművek tematikája rejtélyes (v.ö. V.19), elfogadhatóbb az óbudaira adott meghatározás – Ábrahám és a három angyal –, amihez egész ó- és újtestamentumi ciklus elképzelése járul.¹³²

A stílus forrásvidékét a régi hivatkozás a milánói Sant’Ambrogio szószékére kétségtelenül helyesen jelöli meg. Az ugyanilyen régi hivatkozás rabi oszlopfőre – amelyhez törzsrészlet is akad – dalmáciai összefüggésre utal, és pedig kifejezetten somogyvári vonatkozásban. Ezzel a világos stíusegyezéssel – amelynek művészettörténeti tanulsága korántsem egyértelmű – a hazai kutatás azóta se tud mit kezdeni.¹³³

A következő csoportot, amely időrendileg legalább részben a két somogyvári szakasz közé ékelődhet, a visszaforduló középrészű palmetta motívuma fogja össze. Ez az alakzat, amely a 11. század második felében már megjelent nálunk (Szekszárd, Zselicszentjakab, Monostorszeg, Dombó), a 12. század középső szakaszában – úgy tűnik, hogy a hazai előzményektől függetlenül – újra felbukkant, és a 13. század elejéig elég nagy ívű pályát futott be.¹³⁴ Az ide tartozó három példa – Pusztaszerről (V.31), Jásdról (ld. Jásd, 1–2. kép;

¹²⁶ Az óbudai eredetű darab: *Gervich L. 1971*, VII. tábla; *Pannonia regia*, 110–111: I-56. Származására először Horváth Henrik mutatott rá: *Horváth H. 1935*, 88.

¹²⁷ A fő párhuzam, amelynek összehangolt redővonalai a somogyvári alakokon ötletszerű rajzolatokká esnek szét, a tabáni Krisztus: *Gerevich L. 1971*, V. tábla. Egy óbudai lelet közelebb állhat a somogyvári stílusváltozathoz (*Bertalané 1992*, 185, 206: 35–36. kép). Az utóbbihoz v.ö. *Tóth S. 2000b*, 432: 4, 6. kép.

¹²⁸ *Pannonia regia*, 104–106: I-46, 49. Ezekkel kellene egyidősnek lennie a bánmonostori pillérnek (22–23. kép), ha Belus monostorából származnék (v.ö. 75. jegyzet).

¹²⁹ *Levárdy 1969*, 41: 34. kép. V.ö. V.19.

¹³⁰ A frízdarab 10,5, a dombormű 11,5 cm vastag. Az illesztési nyomokhoz ld. *Pannonia regia*, 111–112, 114: I-57–58. A szomszédos darabok merőleges kapcsolódására az utalhat, hogy az illesztési hornyolat a domborműveken hátul van. De az is lehet, hogy ez valamilyen rejtett merevítő szerkezethez igazodott. A frízdarabon mutatkozó derékszögű bevágás többféle kapcsolat feltételezését megengedi.

¹³¹ A dombormű (v.ö. 126. jegyzet) kötőbnye 26,5, a hozzá rendelhető vadászjelenetes fríz-töredéké (v.ö. 125. jegyzet) 17 cm vastag, de az utóbbi alul csak 14 cm, mivel két hátsó síkja van. Az előbbin nincs nyoma hornyos illesztésnek, az utóbbin vajatba való oldalsó nyúlvány törésén kívül vaspántos felső merevítés mélyedése látszik.

¹³² *Levárdy 1969*, 32–36, 41–42.

¹³³ *Dercsényi 1934*, 26–28, 4–5. kép. A fejezetet tárgyalja és az oszloptöredéket közli *Jurković 2000*, 338–339. 16. kép. A horvát kutató is kissé zavartnak látszik a kérdés tárgyalásánál, – Rabra nézve 11. századi keltezészt említve.

¹³⁴ A 11. századi példákhoz ld. V.2. A 12. századiakhoz főleg: *Marosi 1984*, 49–50, 57 (itt szó van a motívum eredetéről és elterjedéséről is), 97–99, 137. 110–115. kép; *Tóth S. 1983*, 391, 395–397, 399, 401–402; v.ö. V.26 is.

V.26), Madocsáról (**V.38**) – egymással nemigen hozható szorosabb kapcsolatba. A 11. századi típusokhoz – főleg az egyik zselicszentjakabihoz – a három közül a pusztaszeri áll a legközelebb, amelynek egyik változatában a lehajló alsó ujjak állatfejé alakulnak. Ez a darab – mivel késői pilléralapozásból került ki – bizonyára a kétszentélyes templomhoz tartozott.¹³⁵ A jádsi forma, amelyben a palmetta körbehajló inda öblébe nő bele annak egyesülő végeiből, a motívum leggazdagabb itthoni tárházához, a pécsi székesegyház anyagához kapcsolódik.¹³⁶ A madocsai dísz, amely ugyanezen forma felbomlását szemlélteti, mivel a függeszkedő rész, különváltva a palmetta testétől, szintén a keretelő indából nő ki, alakjával és oldalsó leágazásaival inkább a késői példákra (Esztergom, Gyulafehérvár) emlékeztet.¹³⁷

Az összefüggést más darabok és kapcsolatok tovább alakítják. Egy pusztaszeri fejezettöredéken talán a madocsai megoldás változata tűnik fel.¹³⁸ A kéttagú inda mindenesetre, amely ezeken és a többi ide tartozó pusztaszeri töredéken is közös, Jásdon – más összefüggésbe való darabokon – szintén előjön (**Jásd, 3. kép**).¹³⁹ Pusztaszeren több forma Pécsre emlékeztet, egy öblösebb hulláminda szétágazó oldalhajtása például az északi altemplomi lejárati legfelső részéhez sorolt kerettöredékekre. Ugyanakkor feltűnhet, hogy a visszaforduló középrészű palmetta legsajátosabb, ikresített pécsi típusát Pusztaszeren nem alkalmazták – noha kézenfekvő lett volna.¹⁴⁰ Jásdon a kérdéses motívummal közvetlen kapcsolatban álló díszek elsősorban Székesfehérvár felé mutatnak, és csak ezen túl Pécsre – de nem az altemplomi lejáratra, hanem a Népoltárra. A jádsi díszítésmód a székesfehérváritól egyértelműen függ.¹⁴¹ A pusztaszeri viszont nem okvetlenül származéka annak a vékony pécsi stílusrétegnek, amellyel kapcsolatba hozható. Így Jásd és Pusztaszer időrendi viszonya csak körülményesen lenne tisztázható, de az 1180 tájára tehető Madocsánál mindkettő korábbinak látszik. Tovább bolygatni a szóban forgó stíluskapcsolatok kérdését e tanulmány keretein belül nem indokolt.¹⁴²

A faragványok rendeltetése Jásd estében jó ideje világos. A visszaforduló közepű palmettákkal díszített kő kapuzathoz tartozott (**Jásd, 1–2. kép**), amely a somogyvári séma (**16. kép**) székesfehérvári hatásra módosított és díszített változatának tekinthető. A

¹³⁵ A zselicszentjakabi párhuzam: *Pannonia regia*, 56: I. 4. kép (balra). A pusztaszeri kő lelőhelye: „a háromhajós bazilika egyik pillérének lábazatából” (*Árpád-kori kőfaragványok*, 186: 111. sz.); a „bazilika egyik északnyugati pillérének alapzatából” (*Trogmayer 2000*, 102). Így ez a vélekedés, hogy a követ „lényegében ugyanabban az építési periódusban helyezhetjük el, amelynek későbbi fázisához a kerengő is tartozhatott” (*Marosi 2000b*, 120), legfeljebb abban az esetben lehet helytálló, ha a kerengőt – és az oszlopszobrokat – a kétszentélyes templom épületével hoznánk kapcsolatba. Feltéve, hogy a régészeti megfigyelés szabatos.

¹³⁶ V.ö. *Tóth S. 1983*, 396–397: 14. jegyzet. További példák: 140. jegyzet.

¹³⁷ V.ö. **V.38**. A rokonításban nem elhanyagolható tényező a három részpalmetta szétterjedve egybetapadó megjelenése.

¹³⁸ *Trogmayer 2000*, 94: 16. kép. A keretelő inda a függeszkedő palmetta tövével nem észlelhető, de a két felnyúló félpalmetta hosszú ujjával befejeződni látszik. A forma jóval kisebb a madocsainál.

¹³⁹ *Palágyi – Tóth 1976*, 43b-c.

¹⁴⁰ *Marosi 2000b*, 116: 25–26. kép; *Trogmayer 2000*, 102–103. Marosinál az utóbbi kép feltehetően háromujjú elemekkel váltakozó palmetták füzérét mutatja (a felső rész hiányzik). Ő székesfehérvári példáját idézi (119, 122: 61. jegyzet), amely bizonyára korábbi. Hasonlóbb – de kissé merevebb formálású – pécsi példáját ld. *Szőnyi 1906*, 188–189: 540. sz. Az északi altemplomi lejárati keretdarabjai és a visszaforduló középrészű palmetta részben – egymástól elfordulva – ikresített példái uo. 123–124: 201. sz.; ill. 162–166: 342–387. sz. Az ikresített formát itt egymáshoz csatlakozó egyenes és homorú profilú sávok díszének egységesítésére alkalmazták, a hasonló pusztaszeri darabokon (v.ö. *Trogmayer 2000*, 101: 29. kép) a motívumot egyező beállításban megismételték.

¹⁴¹ V.ö. **V.26**; *Pannonia regia*, 119–120.

¹⁴² Madocsához v.ö. **Történeti katalógus**. Az alapító Farkas nádor hivatali évei – kb. 1175–1183 – korábbi keltezés is megengednének. A pusztaszeri anyag aránylag késői kapcsolatai – a 12. század második negyedére való keltezés (v.ö. 159. jegyzet) túl korainak látszik – nem jelentik azt, hogy ne tartozhatott volna a kétszentélyes templomhoz (v.ö. 26, 135. jegyzet; **Pusztaszer**). A pécsi ornamentika alapos feltérképezése hiányzik, az időrend nem egyértelmű. A Népoltár mindenesetre az altemplomi lejárathoz minden bizonnyal korábbi. Ld. ehhez *Pannonia regia*, 123–130.

székesfehérvári hatás elsőrendű jele az oldalain apostolfigurákat mutató falsarok, amely fölött egykor nyilván timpanondombormű is volt. A kéttágú indával díszített kő ívsorhoz való, amelynek külső felületén – állatalakos konzolok fölött – a növényi díszek társaságában (**Jásd, 3. kép**) parányi ábrázolás is helyet kapott (**Jásd, 4. kép**).¹⁴³ A felerészt ívtöredékekből álló pusztaszeri faragványcsoport, tekintettel a sima hátú, méretben megfelelőnek látszó oszlopfőtöredékre is, díszes, tagozott keretű, oszlopos elválasztású fülkesorra vall: újabb vonás, ami a pécsi északi altemplomi lejárát felé mutat.¹⁴⁴ A madocsai töredék egykori szerepe nem világos.

A második somogyvári szakasz önálló tárgyalást igényel. Egyedül itt található bőségesen ábrázolás: kváderszerű kötömbök sima homloksíkjából kiemelkedő alakok. A fő személy Krisztus, frontálisan, combközépig, háromnegyed életnagyságban, félköríves zárású kötömbön, áldó és könyvet emelő kézmozdulattal megjelenítve (**48. kép**). A többi kötömb négyszögű. A kisebb, de hasonló terjedelemben ábrázolt, hódolva jobbra forduló, keresztet tartó angyal (**47. kép; V.32**) nyilván Krisztus mellett helyezkedett el. A hasonló terjedelmű, méretű és fordulatú, de mintegy felfelé intő Szent Péter – aki itt védőszentnek tekinthető – akár a következő lehetett a sorban (**46. kép**). A további ábrázolások – oroszlán száját szétfeszítő Sámson magasabb kötömbön, tövishúzó oroszlánval, karmos-patás, ülő griff – nem mutatnak tematikai összefüggést. Az ornamentális faragványok tömege szinte áttekinthetetlen. A legtöbb kőlaptöredék, hajladozva tekergő, szerteágazó, félpalmettás indákkal (**V.34**), rozettákkal, famotívummal. Vannak párkányfélék is, hasonló díszítményekkel. Külön említendő egy palmettás díszű attikai pillérláb-töredék, egy levéldíszes ívtöredék (**V.33**) és egy törtvonalú vállpárkány-töredék (**49. kép**), amely speyeri motívumával akár az első építkezéshez is tartozhatna.¹⁴⁵

Szerkezetileg mindezek összefüggése fölöttébb homályos. Még az sem egészen eldöntött, hogy kívül vagy belül képzelendők-e el, bár nagy felületek épsége főleg a kőlapokon, de a domborműveken is eleve inkább az utóbbi lehetőséget valószínűsíti. További kérdés, hogy egy vagy több szerkezethez tartoztak-e? Az eddigi megoldási kísérletek, úgy tűnik, az utóbbi esélyen alapultak, mivel a díszítményes darabokkal nemigen vetettek számot.¹⁴⁶ Pedig nehezen képzelhető – különösen a három egymással tematikai összefüggésbe hozható dombormű esetében, amelyek bizonyára szimmetrikus kompozíció maradványai –, hogy az ábrázolások bárhol a templomon ornamentális keretű nélkül jelentek volna meg, és a díszítmények értelmét is nehéz volna elgondolni az alakokkal fennálló kapcsolat hiányában. Nagy kiterjedésű díszített falfelületekkel, amelyek részben legalábbis ív fölött húzódtak, görbületes, valamint egyenes párkányokkal egyaránt el voltak látva, és valamelyest

¹⁴³ A somogyvári kapuhoz v.ö. 50, 55, 60, 145. jegyzet. A székesfehérvárihoz és a jásdéhoz ld. *Pannonia regia*, 114–121. V.ö. **V.26** is. Az ívsorhoz ld. **Jásd**.

¹⁴⁴ V.ö. 138. jegyzet; *Marosi 2000b*, 116: 22–27. kép, 119. Itt a pécsi fülkesorról nem esik szó. Ehhez ld. *Pannonia regia*, 129: I. 42. kép.

¹⁴⁵ A titulációhoz v.ö. **Történeti katalógus**. A szobrokhoz ld. főleg *Pannonia regia*, 147–152: I-75–79. Ld. még *Tóth M. 1992* illusztrációit, főleg a többire nézve: 233 (törtvonalú vállpárkány, díszített pillérlábazat), 241 (griff), 242–244 (válogatás a kőlapokból és a párkányfélékből). A famotívum: *Gerevich T. 1938*, CLIV. tábla (mellette más kőlaprész és a griff). A törtvonalú vállpárkánytöredék kapuhoz nem tartozhatott, mivel oldalain a hossza lent nagyobb, mint a falsarok szélessége (33–35, ill. 22–23 cm). A motívum Speyerben a déli kereszthajó felső ablakain tűnik fel 1100 körül, de máshol is előfordul: ld. *Kubach 1988*, 23, 25, 30, 32. kép, a keltezéshez: 81; *Winterfeld 1993*, 86–88. 14. kép. A somogyvári darab elsősorban tagozatformája alapján sorolható a későbbi idősorokhoz. V.ö. *Levárdy 1968*, 183: 22a kép (rozettás párkányrészlet). Speyeri összefüggés – jóval közvetetebben – a Népolvár körében is mutatkozik. Ld. *Tóth M. 1979*, 22, 25: I. tábla.

¹⁴⁶ Az alakok előbb szószék, majd timpanondombormű részeivé váltak a kutatói képzeletben (ld. *A magyarországi művészet története 1973*⁵, 45). Utóbb – a Sámson-lapnak a déli homlokzat előtti fellelése nyomán és a paviai S. Michele mintájára – felmerült az az elképzelés, hogy a relieftáblák „a falon elszórt frízszerűen elhelyezett dombormű-sorozathoz tartoztak” (*Árpád-kori kőfaragványok*, 24, ld. 181–182 is). A három tézis közül csak a középső alaposabban kidolgozott: *Levárdy 1968*, 180–182.

belsejükben is tagolódtak, mindenesetre számolni kell.¹⁴⁷ De azok az elemek, amelyeknek alapján e felületek és az ábrázolások összefüggését el lehetne képzelni, hiányoznak – vagy nincsenek felismerve.

A stíluskapcsolatok egy fokkal világosabbak. A domborművek sok szállal kötődnek a pécsi altemplomi lejáratokhoz, főleg a délihez, de az ott alkalmazott formulákat egyszerűsítve és bizonyos módosításokkal adják vissza, térbeliségük pedig laposabb, amint ez különösen a két Sámson-kompozíción jól megfigyelhető.¹⁴⁸ A díszített darabok közül a pillérlábazaton látszik világosan hasonló összefüggés: az alsó tórusz motívuma a déli lejárattól való, de az északnak a stílusában jelenik meg, amelyhez a horony palmettasora alakilag is kötődik.¹⁴⁹ Egyes további díszítőelemek, mint a famotívum vagy a rozetta – különösen gyöngysoros kereteléssel –, szintén kimutathatók Pécsen, de nem meghatározott összefüggésben.¹⁵⁰ A kőlapok hajladozó, félpalmettás indáinak az esetében viszont a kapcsolat már korántsem olyan szoros, mivel egyik fő sajátáguk, az, hogy a mellékágak gyakran a főág oldalából nőnek ki, elhatárolódva barázdáitól, Pécsen legfeljebb elvétve fordulhat elő.¹⁵¹ A levelek az ívtöredéken gyöngysoros gerincsávjukkal még kevésbé pécsiesek, nem beszélve a speyeri motívumról, amely a somogyvári anyag zömétől az előbbinél is jobban elszigetelődik.¹⁵² Olyasmi, ami Jásddal vagy közeli rokonaival fennálló kapcsolat feltételezését indokolná, az ismert somogyvári anyagban nincs.

A somogyvári templomnak ez a gazdagítása mind az alakos, mind a díszítőművészet tekintetében jelentékeny hatásúnak tűnik. Bencés emlékműveken csak az utóbbi hatás látszik: Ercsi és Csoltmonostor maradványai jelzik. A közelebbi kapcsolatot a somogyvári emlékekkel az ercsiek mutatják.¹⁵³

Ercsi templomáról, amelynek sekrestyéjébe az építető Tamás nádort somogyvári formuláskönyvbe rótt késői feljegyzés szerint 1186-ban eltemették,¹⁵⁴ nem sokat lehet tudni. Könnyen lehet, hogy ez volt a (korábbi oklevelek szóhasználatával élve) fekete barátok egyetlen kereszthajós temploma Magyarországon – csak az utoljára épített pusztaszeri jöhetne még számításba, ha bencésnek lenne tekintendő.¹⁵⁵ Két fennmaradt falpillérfő-töredéke (ld.

¹⁴⁷ A görbületeket mutatja: V.33–34. Tagoló sáv a díszített felületen belül, rozettákkal: *Tóth M. 1992*, 243. A szimmetrikus kompozíció lehetőségére ikonográfiai értelemben Levárdy Ferenc mutatott rá timpanondomborműre vonatkozó tézisének indoklásában (v.ö. 146. jegyzet). Kiegészítésül megemlítené, hogy a korai gyulafehérvári Maiestas-timpanondomborművön a Krisztus jobbjára felőli angyal ugyanúgy keresztet tart jobb kezében, mint a somogyvári – de túlfelőli társa nem (ld. *Tóth S. 2000b*, 435: 11. kép). A nyugati kapu 171 cm széles nyílása (*Bakay 1975*, 200) fölött – hozzászámítva a szárkövek sávját is – ötalakos kompozíció, szűken, elért volna éppen (a méreteket ld. *Pannonia regia*, 147–149), de a Krisztus-dombormű félkörös zárása ilyen összefüggésben nehezen lenne magyarázható.

¹⁴⁸ A részletekhez ld. főleg *Pannonia regia*, 147–149, 151. Szent Péter alakjának leírásában tévesen szerepel „kettős gyöngysoros szegély”: ez valójában olyan négykaréjos sáv, amilyen Jákob ruhájának nyakán is megjelenik (uo. 145–147: I-74.).

¹⁴⁹ *Tóth M. 1978*, 52.

¹⁵⁰ Gyöngysoros keretű rozetta Pécsen somogyvári alakban előfordul az északi altemplomi lejáraton (v.ö. **Ercsi**), továbbá több szórványon (*Szőnyi 1906*, 124: 205. sz., 184, 187: 527–528. sz., 191: 557. sz.), ezeken különállóan és mindig tárcsán. A tárcsa-alap keret nélkül Somogyváron is előjön, felülettagoló sávban (v.ö. 147. jegyzet). A famotívum (v.ö. 145. jegyzet) pécsi párhuzama: *Szőnyi 1906*, 150–151: 261–271. sz.

¹⁵¹ V.ö. *Árpád-kori kőfaragványok*, 144: 66. sz. A darab képe, úgy tűnik, közöletlen. A közismertebb pécsi indadiszes kőlapokon (*Szőnyi 1906*, 204–208: 668–687. sz.; v.ö. *Gerevich T. 1938*, CXLVIII. tábla is) talán csak egy ízben tűnik fel az említett sajátág (682. sz.).

¹⁵² A gyöngysoros sávhoz, ami a somogyvári alakokon – és a pécsieken is – gyakori, v.ö. **Ercsi**. A speyeri motívumú köhöz v.ö. 145. jegyzet.

¹⁵³ A somogyvári alakok kapcsolatai főleg Gyulafehérvár irányában erősek: ld. *Levárdy 1968*, 180; *Tóth M. 1979*, 23; *Marosi 1984*, 131–132; *Tóth S. 1983*, 400, 411.

¹⁵⁴ V.ö. **Történeti katalógus; Ercsi**.

¹⁵⁵ A közölt alaprajzból és ásatási összképből legalábbis (*Trogmayer 2000*, 89; **Szermonostora** 1–2. kép) kereszthajós elrendezésre lehet következtetni (v.ö. uo. 90–91; **Szermonostora**). A többihez v.ö. 14. jegyzet; **Történeti katalógus; Ercsi**.

V.36) erős, boltozáshoz készült támaszrendszerre vall, magas, szegmentíves profilú párnatagjuk (v.ö. **Ercsi, 2. kép**) előzményei a középső Rajna-vidéken lelhetők fel – pl. a wormsi domban.¹⁵⁶ Két díszített ívtöredék alapján, amelyeknek egyike elkallódott, biztosra vehető, hogy székesfehérvári mintára cirádásan tagozott kapuzata volt (ld. **V.35**). Egyéb töredékei közül kiemelendők a tagozott ívsortöredékek (**Ercsi, 3. kép**), amelyek e formának talán az első hazai képviselői. Szentélyét – és talán más részeit is – falképek borították.¹⁵⁷

A díszítésmód vegyes képet mutat. Az alakítás olykor egészen szokatlan, mint a féloszlopfőn (**V.37**), ahol a korinthusias kompozíció nálunk páratlan átfogalmazásban jelenik meg, továbbá az egyik sarokoszlopfős darabon (**V.36**), ahol maga a motívum különleges. A másik sarokoszlopfős darab díszje – a visszaforduló középrészű palmettát idéző indás burjánzás – pécsi kőlap motívumára emlékeztet, azzal a Somogyvárról ismerős jellegzetes különbséggel, hogy a mellékágak a főág oldalából fejlődnek rajta, elkülönülve annak vajatától. Pécsnél alighanem közelebb áll Somogyvárhoz – nevezetesen a pillérlábazat horonydíszéhez – a lábázat- vagy párkánytöredék motívuma és talán stílusa is. A két ívtöredék egyike – amelyik elkallódott – csupa somogyvári motívumot mutat, és még hornyának talán pécsiesebb rozettaféléi is Somogyvárról való gyöngysorkeretet kaptak (**50–51. kép**). A másik ívtöredék (**V.35**) motívumai Székesfehérvár és Jásd felől érkezhettek, de a somogyvári stílusban valósultak meg. Nincs itt semmi, ami a mintaképül szolgáló kapuzatok vagy akár a pécsi Népolttár díszítményeinek formálásmódját mutatná. Azok a mesterek, akik ezeken a műveken dolgoztak, Ercsi építkezők már nem voltak porondon.¹⁵⁸

Csoltmonostoron az ide tartozó – többnyire sokkal töredékesebb – emlékek még vegyesebbek. Egy részük a kolostorból való, mint a már említett hullámindás töredék, valamint egy oszlopfőrészt. Az előbbin a kétbordás inda és a félpalmetták ujjazási módja leginkább pusztaszeri töredékekre emlékeztet, az utóbbi gyöngysoros nyaktag fölött olyan gerinctagos, hegyes ujjú, palmettaszerű leveleket mutat, amilyenek nemigen lelhetők Pécsen vagy hatókörében.¹⁵⁹ A legépebb darab (**V.24**) szórvány. Homorlatos vállpárkányrészt, keskeny felületén – amely nyilván homloknézetű volt – emberfejjel, széles oldalán kettős hullámindadísszal, amelyhez sután kezelt palmettás formák tartoznak. A leágazások, ahogy ez Somogyvár óta szokásos, szervesen kapcsolódnak a kétbordás indapárhoz, amely nem hurkolódik – kezdetétől eltekintve –, mint Almásmonostoron (**45. kép**), nem összenő vagy egybetapad, mint Jásdon vagy Ercsiben (**V.26, 35**), hanem kereszteződik, mint egy valamivel iskolázottabb kivitelű, pécsies palmettákat is mutató bácsi ívtöredéken.¹⁶⁰ Egy hasonló stílusú csonkocska legalább tudhatóan a templom környékén találtatott.¹⁶¹ A templomban előkerült

¹⁵⁶ V.ö. **Ercsi**; *Winterfeld* 1993, 168, 182–183. 52–5. kép; *Winterfeld* 1994, 7, (a keltezéshez:) 11, (képek:) 44–54, 56, 58–59.

¹⁵⁷ Egyes 1200 utáninak látszó darabok a kolostorhoz tartozhattak. V.ö. **Ercsi**. Wormsban hasonló tagozású ívsorok is megjelennek a keleti részekben: *Winterfeld* 1994, 33, 72 (v.ö. 136. jegyzet).

¹⁵⁸ A pécsi kőlap: *Szőnyi* 1906, 204: 669. sz. Az elveszett ercsi ívtöredék somogyvári kapcsolatához ld. **V.35**. A székesfehérvári rokonság szakirodalmi ügyéhez ld. **Ercsi**. Marosi Ernő, úgy látszik, ragaszkodik ahhoz, hogy a székesfehérvári és a jádsdi kapu töredékeit Tamás nádor temetési dátumával tüntesse ki: ld. *Marosi* 2000b, 119.

¹⁵⁹ V.ö. 90. jegyzet (eszerint ennél az időszaknál számításba vehetők a márvány kockafejezetek is); *Juhász I.* 2000, 298: 23–24. sz. (A fejezet a nyugati szárnyból.) Ide tartozik még egy kisebb hullámindás részlet, valamint egy íves töredék a fejezet levéltípusával (uo. 301: 39, ill. 37. sz.). Az előbbihez hasonló stílusúnak látszó darabka az apszisok táján is előkerült (uo. 298: 22. sz.). Az indadísz pusztaszeri rokonságát Tóth Melinda ismerte föl (*Tóth M.* 1994, 8) – a párhuzamot a 12. század második negyedére keltezte. Pusztaszeren a vajatvezetés hasonlósága, ami eltér az Ercsiben és Somogyvárott szokásostól (v.ö. **V.35**), a legpontosabban egy íves töredéken figyelhető meg: *Marosi* 2000b, 116: 27. kép.

¹⁶⁰ Almásmonostorhoz v.ö. 123. jegyzet. A bácsi töredék, ha igaz, az egykori érseki udvar helyén került elő (*Nagy S.* 1971, 179, 185: 83. jegyzet). V.ö. *Marosi* 2000b, 117: 28. kép, 119. A kíséző sáv palmettáinak pécsi rokonai: *Szőnyi* 1906, 197–198: 624. sz. (Egyezik a középrész különválása.)

¹⁶¹ *Juhász I.* 2000, 297–298: 21. sz. Jobb képe *Juhász I.* 1984.

roncsolt szoborfej azonban más stílusú, finomabb faragványnak tűnik.¹⁶² Az apszis környékén saktábladiszes párkánydarab is előkerült.¹⁶³

A templom épületéről több állapítható meg. Alaprajza (**24. kép**) a keleti részen elődjéhez képest, amelynek déli, négyszögű szentélyfüggelékét megtartották, főleg abban változott, hogy az északi mellékhajót a régi épületrész mértékében kitoldották, az apszist közvetlenül a keleti falhoz illesztve. A hosszházban az északnyugati részen feltárt két pillérmaradvány mintegy 3,5 méteres tengelyköze alapján hat támaszpárral lehet számolni. A pillérek kereszt alakja, amihez itt valamilyen finomabb, hengertagos-hornyos lábazat is járult, éppúgy, mint feltételezhető tizenkettes száma Somogyvárra emlékeztet, noha a hossz csak 35 méter körüli, tornyostul. Még világosabban emlékeztet Somogyvárra a hosszház falazásmódja, amelyben téglá sávokkal kvádersorok váltakoznak. Ugyanakkor a kőtöredékek között akad olyan magas, párnatagos párkányrész is, amely határozottan Ercsi felé mutat. A váltakozó anyagú falazás, ahogy az északi oldalon megfigyelhető volt, csak a tornyokig terjedt, ezeket, úgy tűnik, kváderből rakták. A tornyok megnyíltak a mellékhajók felé, de zártnak mutatkoztak egymás iránt. A Kapornakon alkalmazott megoldást még itt is csak részben fogadták el, noha az épület már e dolgozat kijelölt időhatára táján keletkezhetett.¹⁶⁴

Befejezésül illik még szólni két fennálló templomról. Mindkettőt – akárcsak a madocsai tornyot – reformátusok tartották fenn számunkra. Az egyik – Ákos – legfeljebb építészeti hasonlóságok, a másik – Boldva – a Pray-kódex bejegyzésének értelmezése alapján tekinthető bencés eredetűnek.¹⁶⁵ Mindkettő téglá homlokzatokkal épült, de faragott követ – Boldván belső falfelületek kialakítására is – ugyancsak alkalmaztak. Kódíszítménynek mégsincs nyoma egyik helyen sem.¹⁶⁶ Ez a két épület – leszámítva átalakításait – az utolsó hírmondó arról, hogy milyen lehetett a megjelenése 1200 felé – legalábbis keleti vidékeinken – azoknak a nem különösen nagy, de nálunk a plébániák szintje fölött a legjellemzőbb templomoknak, amelyek közé a bencések egyházai is tartoztak.

Az ákosi templom alaprajzilag (**52. kép**) a csoltmonostorikoz áll közel, hosszuk is hasonló. Apszisa aránylag szélesebb, megvalósult főhajójához képest is, amelynek fala így valamivel nyugatabbra, L alakú pillérre támaszkodva kezdődik. A szűk keleti sarkokban talán toronykezdeményekkel lehet számolni: árkádokkal megnyitott, lapos oltárfülkével ellátott, boltozott földszint fölött ma alig hozzáférhető kamraféle van mindkét oldalon. Ez a különös elrendezés az épület tömegében is jelentkezik: a kamrák belső oldala fölötti fal nem emelkedik a főhajónál alacsonyabb és szélesebb apszis párkánya fölé (**53. kép**). Az apszis sima, két szélén lizénával, mint Kapornakon, fent ívsorral, kétoldalt egy-egy félkörívű, középen kör alakú ablakkal. A főhajó falát három pár kereszt alakú pillér tartja, megfelelően lépcsőzött hevederekkel (**54–55. kép**), újra Kapornakra emlékeztetve. A pillérek alakja megnyúlt, lábazatuk nem látszik, vállpárkányuk egyszerű, hengertagos. A főhajót hét-hét ablak világítja meg, falát kívül ívsor zárja. A mellékhajók közül csak a déli ablaksoros. Az északi zárt (v.ö. **Történeti katalógus, 31. kép**), egyetlen ablaka befalazott, egyszerű kőbélletű kapu (**56. kép**) közelében nyílik, középtájon. A nyugati részen karzatos toronypár van,

¹⁶² Juhász I. 2000, 299–300: 30. sz.

¹⁶³ Juhász I. 2000, 300: 32–33. sz.

¹⁶⁴ V.ö. 91. jegyzet; Juhász I. 2000, 287–289. A hossz a szerző szerint 36,2 méter, de a lépték ennél valamivel kevesebbet mutat. Nem biztos, hogy a pillérsor egyező alakban és ritmusban folytatódott a szentélyig: a szentélyrekesztőtől közvetlenül keletre az északi oldalon támaszforma nem mutatkozott, pedig felmenő falrész, úgy tűnik, volt (uo. 12. kép). Az ercsi típusú párnatagos vállpárkány a helyszíni kőtárban az egyik márvány kockakőoszlopfő fölött szerepel, amelyhez nyilván semmi köze: uo. 291: 17. kép. Jobb képe: Juhász I. 1984. A párkányrészhez v.ö. 156. jegyzet. A váltott anyagú falazás somogyvári szerepéhez v.ö. 55. jegyzet.

¹⁶⁵ V.ö. 13–14. jegyzet.

¹⁶⁶ Boldván a keleti rész nagy belső falfelületei kváderből épültek, de még a féloszlopfők is pusztán párkányszerű kiugrások. Ákoson az északi kapu somogyvári egyszerűségű (és fajtájú) béllete készült faragott kőből. A tagolást egyetlen horony jelenti a nyíláskeret előtti bélletréteg sarkán. V.ö. 167–168. jegyzet. Somogyvárhoz v.ö. 143. jegyzet.

amelynek megkezdésekor – ellentétben az apszis esetével – a megvalósultnál keskenyebb főhajóval számoltak, amint ezt az árkádsor indítására szolgáló falpillérek megtörése mutatja. A két alsó toronyszint befelé mindenütt nyitott – a karzatra az északi fal melletti lépcső vezet –, így az elrendezés a csoltmonostorinál közelebb állónak látszik a Kapornakon feltételezhetőhöz. A környező falakkal egybesimuló tornyok alighanem impozánsabb megjelenésűek, mint a kapornakiak voltak egykor: a főhajó párkánya fölötti részüket lizénák és ívsorok tagolják három szintre, amelyek közül a nagyrészt újjáépített két felső ikerablakos.¹⁶⁷

A boldvai templom (57–58. kép) a széplaki típus keleti toronypárral módosított változatának tekinthető. A kolostor is északon csatlakozott, és megvolt a rotunda is, de külön, délkelet felé. A szélesség még nagyobb (15 méter fölött), csak a hosszúság csekélyebb (21–22 méter): a nyugati fal, amelyet az északnak a nagy részével és egy pillérrel együtt már korán újjá kellett építeni, aligha ott áll, ahová eredetileg tervezték. A felsőbb részek – az északi torony kiemelkedő része, a délinek is a végződése, valamint a főhajófal ablakzónája – 18. századi tűzvész következtében pusztultak el. A főapszist lizénák tagolják sűrűn. Ezek közé három szorosan elhelyezkedő ablaka közül csak a középső, hosszúkásabb illeszkedik, a két oldalsónál egy-egy lizéna megszakad. A megmaradt toronyrészen a saroklizénákat három szint egyszerű ablakai fölött kettős ív kapcsolja össze. A déli oldalon is vannak lizénák, magasan fekvő ablakokkal, lezárás nélkül. Belül a dongaboltozatos toronyaljnak – amelyeknek helyzete a csoltmonostori déli függelékére emlékeztet – a szentély felől ajtóval nyíltak, fölöttük ugyanarra nagy árkáddal kapcsolt karzattér volt (v.ö. **Történeti katalógus, 37. kép**). Ide az oldalfalakban kialakított lépcsők vezettek, amelyek közül a déli megmaradt. Az apszis előtt szentélyszakasz falpillérekkel nincs jelezve, ami különbség Széplakhoz képest, éppúgy, mint a mellékajók tágasabb aránya. Ezek végében egy-egy mellékoltár nyomait tárták fel. A főhajóárkádok (59. kép) indítását féloszlopos falnyelv veszi föl. Megfelelően a három fennmaradt eredeti pillér négyszögű magját is féloszlopok bővítik hosszirányban: szokatlan forma nálunk. A hevederívek lépcsőzöttek, de betétagjuk az újabb nyugati falnyelv, illetve pillér felé már hiányzik (60. kép) – vajon megépült-e egyáltalán?¹⁶⁸

A legjellegzetesebb forma a templomon talán az apszis külső faltagolása, amelynek sűrűn elhelyezkedő lizénáit fent egy-egy ív kapcsolja össze. Lizénák előfordulnak bencés templomok apszisain is a 11. századtól kezdve, de rendszerint ritkásabban. A különbséget

¹⁶⁷ A templomról legutóbb talán Bogyay Tamás írt külön tanulmányt – szépen (Bogyay 1944, 67–70). A tudnivalókat ismertette és a nyugati részt behatóan tárgyalta Szakács 1992, 110–116; v.ö. Szakács 1993, 5, 12: a hosszház és a tornyok keresztmetszete. A templom hossza Möller alaprajza szerint (Bogyay 1944, 70) 32–33 méter körüli (v.ö. 164. jegyzet). Az északi kapuról, amely nyilván összefüggött a karzattfeljáróval, Bogyay és szakdolgozatában futólag Szakács is megemlékezett (Bogyay 1944, 68, 70; Szakács 1992, 113). Bogyay alighanem tévesen ítélte a világiak bejáratának, a déli oldalra helyezve a kolostort: a keleti résztől északra látható kápolnaféle Möller alaprajzán épp az ellenkezőjére vall. Az árkádsort indító falpillérek megtörését Szakács mutatta be: (Szakács 1992, 114. 131–134. kép; további képen Bogyay 1944, 68). A keresztboltozatok meg vannak újítva (uo.). Az ikerablakos szintek újjáépítéséről ld. Bogyay 1944, 67; ill. Szakács 1992, 112, 115. A kapornaki ikerablakok belső fülkéje (v.ö. 116. jegyzet) Ákoson a keresztmetszet szerint hiányzik. A kapornaki karzat elrendezéséhez v.ö. uo. és 114. jegyzet.

¹⁶⁸ A templomról a legfrissebb közlemény Valter 1991, korábbi irodalommal és a feltárási eredmények vázlatával. Arra nézve, hogy hová lett a templom nyugati része, e vázlat nem ad magyarázatot. A méreteket a közölt alaprajz (5) léptéke adja. A főhajó és a mellékajók aránya – pillértengelytől számítva – 2,7:1 (Széplakhoz v.ö. 92. jegyzet). A rotundához és a kolostorhoz: Valter 1991, 14–15. (Alaprajz a hátsó borítón.) A tűzvészekről és az északnyugati résznek a 14. század elejére keltezett helyreállításáról az alaprajz jelölései és kísérőszövege mellett ld. 1, 4, 6, 13; az utóbbi helyen az északi lépcsőről is. Uo. a délkeleti féloszlopfő képe, párjái a hátsó borítón. Az északi torony felső részét és a főhajófal tető fölé emelkedő sávját a legutóbbi helyreállítás alakította ki: 12. A középső apszisablak alsó részét a helyreállítás során bontották ki. A toronyalj donga a déli oldalon maradt fenn. A mellékoltárokról: uo. és 5. A középkori festésről, amely, úgy látszik, az eredeti északi falra is kiterjedt: uo. és 10. Belső kép a déli toronykarzat nyílásával: Marosi – Wehli 1997, 28. A pillér- és hevederforma értelmezéséhez v.ö. Tóth S. 1998a, 58.

szemlélteti a deáki szentély (**33. kép**), amelyen a középső és a déli apszis a szokásos, az északi pedig, ahol a lezárás nem elütő ritmusú, a boldvai megoldásnak felel meg.¹⁶⁹ De ezen kívül ismeretes a hazai anyagban a sűrű lizénatagolásnak olyan példája is, amely hosszú ideig mintakép maradhatott: a székesfehérvári bazilika hatalmas apszisa (**61. kép**), amelyen hozzávetőleg kétannyi lizénával lehet számolni, mint amennyi Boldván van. A fehérvári apszis két oldalán ott állt egy-egy négyszögű építmény is, amelynek toronyszerű felépítménye lehetett – igaz, a boldvaitól eltérő helyzetben.¹⁷⁰

A Pray-kódexbe foglalt ún. Pozsonyi évkönyvekben, ahová sok adat nyilván kivonatolt bővebb forrásokból került be, az 1100 utáni rész két monostorépületet illető eseményt rögzít: a széplaki felszentelést (1143) és a Boldva melletti Keresztelő Szent János monostor leégését (1203). E feljegyzések elég világosan az északkeleti vidéken fekvő, egymáshoz közeli monostorok iránti érdeklődésre vallanak. De a 11. századi részben szintén szerepel két monostorépületre vonatkozó adat: a zalavári és pécsváradi felszentelés (1019, 1037). Ezt a Szent István-kori közép- és déldunántúli hagyományt őrizgették azok a szerzetesek, akiknek a Borsodban és Abaújban fekvő két kolostor fontos volt, aminthogy ugyanezen térségből való – bár talán újabb keletű – tradíciók működtek olyan helyeken is, mint Csoltmonostor és Ákos.¹⁷¹

---

¹⁶⁹ V.ö. 113. jegyzet.

¹⁷⁰ Az alaprajzot a Kralovánszky Alán által feltárt lizénamaradványok jelölésével Szabó Zoltán közölte: *Szabó Z. 1996*, 26: 1. kép. Ld. még: *Biczó 2000*, 621–622.

¹⁷¹ *SRH I.* 121–123, 125, 127; v.ö. 13, 16, 18. jegyzet. Ne feledjük itt a csoltmonostori 1100 körüli fejezettöredékek (25. kép) dél-dunántúli összefüggését sem (v.ö. 85. jegyzet).